

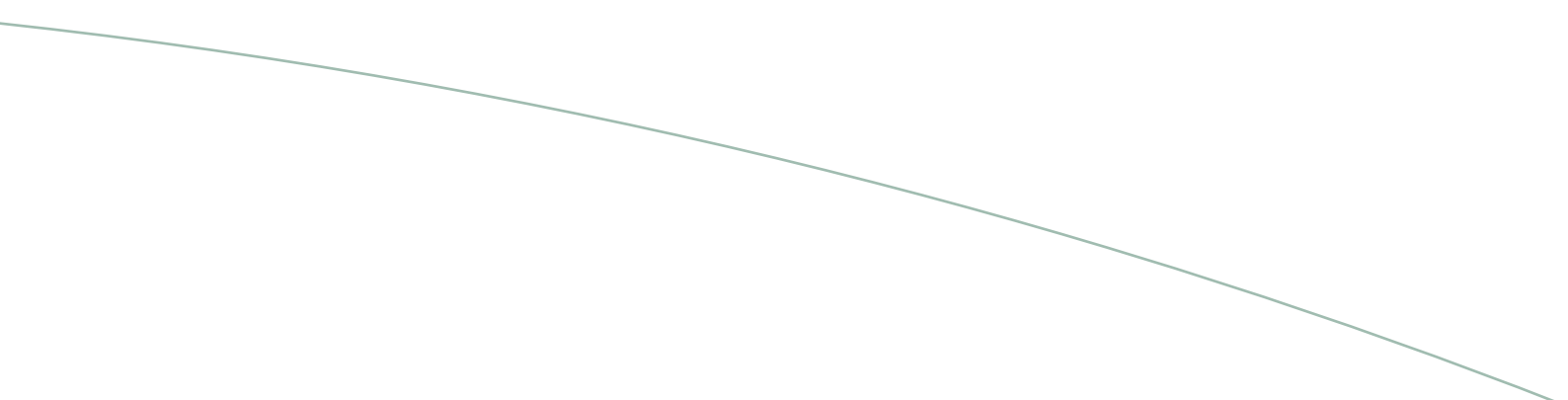
24 kulturmiljøer i Storstrøms Amt

STORSTRØMS AMT

24 Kulturmiljøer i Storstrøms Amt

24 kulturmiljøer i Storstrøms Amt

Erik Møller Nielsen
Naomi Hainau Pinholt

Storstrøms Amt
2005

24 Kulturmiljøer i Storstrøms Amt er betalt af:
Storstrøms Amt
Artikel 33 ordningen i Landdistriktsprogrammet
Kulturmiljørådet i Storstrøms Amt
Friluftsrådet

Redaktion:

Edith Marie Rosenmeier, formand for Kulturmiljøfagudvalget i Storstrøms Amt
Torben Hviid, Storstrøms Amt
Henrik Schilling, cand.mag., journalist
Naomi Hainau Pinholt, cand.mag., etnolog

24 kulturmiljøer i Storstrøms Amt

Udgiver: Storstrøms Amt

Forfattere: Cand.phil. Erik Møller Nielsen

Kapitlerne 4, 15, 20, 21, 22 og 24 er forfattet af cand.mag. Naomi Hainau Pinholt

1. udgave, 1. oplag 2005

Lay-out & tryk: Grafikom as

ISBN 87-89095-86-3

Kortmateriale gengives efter aftale med Kort & Matrikelstyrelsen, KMS aftale 1992/KD.86.1037

Forsidefoto: Klaus Bek Nielsen: Kystudkig, lodshus, fyr og skole på Albuen.

Forord

“Den nutid, der ikke selv ved, hvilken fortid den destruerer, er blind. Og det værste er, at den tvinger al fremtid til også at blive det”.

Dette citat af Ebbe Kløvedal Reich udtrykker kernen i kulturmiljøtankegangen. Det står som et motto på omslaget af de fire kulturmiljøregistranter, som Storstrøms Amt har udgivet i de seneste år - en for hver af de fire kommuner på Falster.

Kulturmiljøet er - kort fortalt - historien i landskabet. Det er sporene af menneskelig aktivitet opfattet som helheder: Fabrikken med de tilhørende boligkvarterer. Herregården med voldgrave og alléer, der giver bygningerne karakter. Fiskerlejet med huse, havn, stejleplads og alle de øvrige anlæg, der spiller sammen. Det velbevarede ejerlav, det vil sige landsbyen og landsbyjorden med de strukturer, der vidner om udskiftningen og landsbyens øvrige historie.

Tanken med denne bog er at vise eksempler på, hvad bevaringsværdige kulturmiljøer kan være. Eksempler på de historier, som ethvert område rummer, men som nogle steder er fortættede og lettere at aflæse. Og som sammen bidrager til en hel egns kulturhistorie. Der er 24 historier, én for hver af de nuværende kommuner i Storstrøms Amt, som i mellemtiden selv er ved at blive historie.

En strukturændring står for døren. Bortset fra de overordnede retningslinjer bliver det fra 1. januar 2007 entydigt seks nye kommuners ansvar som myndighed at passe på kulturarven i det gamle amt, gennem planlægning, daglig administration og øvrig kontakt med borgere og institutioner. Inspirationen fra denne eksempel-samling skulle gerne medvirke til, at kulturhistorien og kulturmiljøet også fremover sættes på dagsordenen. Det er amtets ønske, at vores viden og erfaringer på denne måde kan videregives til de ny kommuner.

Storstrøms Amt har med pilotprojektet på Falster påbegyndt en udpegning af bevaringsværdige kulturmiljøer, som i resten af amtet må fortsætte i kommunalt regi. Med pilotprojektet etableredes et samarbejde mellem myndighed og museum, som har stået fadder til denne bog, og som vil være afgørende også i fremtiden.

“24 kulturmiljøer” er 24 historier om bevaringsværdige kulturmiljøer. De er udvalgt, så de tilsammen viser spændvidden i kulturmiljøbegrebet. Størrelsesmæssigt fra museumsbygningen og -pladsen i Maribo til en hel ø, Fejø. Tidsmæssigt fra gravhøjene i Næsbyholm Storskov til den nyanlagte sø mellem landsby og jagtslot ved Lekkende.

Afsnittene “Rundt om 24 kulturmiljøer” og “Det digitale kulturmiljøatlas” fortæller om registrering og vurdering af kulturmiljøer og er lidt tekniske. Men bogen og de 24 historier er ikke kun for politikere og planlæggere i de nye kommuner. Den er skrevet til den interesserede eller nysgerrige borger, til undervisningsbrug, til inspiration for turistvirksomheder og andre. Forhåbentlig kan den gøre sit til, at vi alle får et bedre “historisk syn”, når vi færdes i landskabet.

*Otto Jensen
Formand for Teknik- og Miljøudvalget i Storstrøms Amt*

Indhold

Forord	5
Rundt om 24 kulturmiljøer	
<i>Af Edith Marie Rosenmeier, formand for Kulturmiljøfagudvalget</i>	
<i>og Torben Hviid, Storstrøms Amt</i>	8
1 Gravhøje i Næsbyholm Storskov - konserveret oldtid	16
2 Holmegaard Glasværk - fabrikssamfund og industrikultur ..	20
3 Brandtsgadekvarteret i Næstved - fra land til by	24
4 Parcelhuse i Rønnede og Kongsted - velstandens kulturmiljø	28
5 Fakse Ladeplads - kalkbrud og havneby	32
6 Stevnstortet - kalk og koldkrig	36
7 Helligkilden i Mogenstrup - fra kildemarked til landsby ...	40
8 Bondegården Skovly - levende bindingsværk	44
9 Hospitalet på Oringe - sindets kulturmiljø	48
10 Søen ved Ugledige - vandet vender tilbage	52
11 Skipperbyen Nyord - fredet og glemt	56
12 Gåbense Færgesø - færgeri i århundreder, og så?	60
13 Fiskerlejet i Hesnæs - arkitekttegnede fiskerhuse	64
14 Gedser station og færgehavn - vejen til Europa	68
15 Herregården Fuglsang - stordriftens kulturmiljø	72
16 Købstaden Nysted - historien i en byplan	76
17 Stationsbyen Holeby - vækst og stilstand	80
18 Rødby Fjord og stormflodsdiget - fra hav til dyrket mark ..	84
19 Lollands Albue - mennesket og havet	88
20 Nakskov Sukkerfabrik - monument over industriens epoke	92
21 Vesterborg Seminarium - væksthus for nye skoletanker	96
22 Fejø - branding af et kulturmiljø	100
23 Museumsbygningen i Maribo - historie og selvforståelse ...	104
24 Husmandssteder ved Berritsgård - bedre boliger på landet ..	108
Digitalt atlas over kulturmiljøer	
<i>Af lektor Per Grau Møller, Syddansk Universitet</i>	112
Krediteringer	120

Rundt om 24 kulturmiljøer

Af Edith Marie Rosenmeier, formand for Kulturmiljøfagudvalget og Torben Hviid, Storstrøms Amt

Kulturmiljø er et nyt begreb. Det blev taget i brug midt i 1990'erne for at sætte ord på ønsket om at bevare historien i landskabet. Staten bad amterne om at tage skridt til at beskytte vigtige kulturmiljøer og definerede samtidig et kulturmiljø som *“et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling”*.

Andelsmejeriet Fælleshåb ved Ønslev. Kulturmiljøer inddeles normalt i typer: landsbyer, industrianlæg, kystmiljøer, godslandskaber, forsvarsanlæg, trafik anlæg og andre. En gennemgang af Storstrøms Amts udpegninger af kulturmiljøer i de fire falsterske kommuner vil give et godt indtryk af bredden af de kulturhistoriske spor, vi finder det væsentligt at værne om for eftertiden. Billedet viser andelsmejeriet Fælleshåb, der var i drift fra 1886 til 1973. Mejeriet er et eksempel på andelstidens bygninger, en af de kulturmiljøtyper der ikke er blevet plads til i udvalget af “24 kulturmiljøer”. I bogens sidste kapitel om det digitale kulturmiljøatlas beskrives en meget systematisk opdeling af kulturmiljøtyper.

Ønsket om at bevare kulturhistoriske spor for eftertiden er ikke nyt. Den første bygningsfredningslov er fra 1918. Den første naturfredningslov er fra 1917, og erfaringen har vist, at den natur, samfundet har ønsket at bevare gennem fredning, ikke kun er den vilde, uforstyrrede natur, men også den kulturskabte.

De fleste arealfredninger har til formål at beskytte lysåbne landskaber med enge, overdrev, heder og dyrkede arealer, der kun ser ud som de gør i kraft af menneskets historiske brug af områderne.

Det nye, som kulturmiljøbegrebet gør os i stand til, er at se vore omgivelser i helheder. Den bevaringsværdige bygning ses som en del af et kvarter eller et bysamfund med en given historie. Det fredede naturareal er ikke kun nogle sjældne planter eller en smuk udsigt, men en fortælling i landskabet om en bestemt menneskelig udnyttelse af naturen.

Det er svært at finde noget i vore intensivt udnyttede omgivelser, der ikke kan aflæses som et kulturmiljø. Men hvis vi tager udgangspunkt i formålet; at bevare historien i landskabet, bliver nogle kulturmiljøer pludselig mere interessante end andre. Et bevaringsværdigt kulturmiljø indeholder nogle

Kornmagasinet i Nørre Alslev. Storstrøms Amt udpegede i samarbejde med museer og arkiver værdifulde kulturmiljøer i Nørre Alslev Kommune i 2000. Udpegningen af stationsområdet med blandt andet det gamle kornmagasin bidrog til at den meget markante, men overflødig magasinbygning blev bevaret i bybilledet. Bygningen blev restaureret med stor respekt for det oprindelige udtryk og indrettet til lejligheder. Navnetrækket på gavlen er synligt fra jernbanen og bidrager til at fastholde en historisk fortælling i stationsmiljøet. De to fotografier er fra henholdsvis 2000 og 2005.

sjældne eller særligt velbevarede elementer; har særlig stor fortælle-værdi eller er unik på anden vis. De 24 udvalgte eksempler belyser, hvad der gør et kulturmiljø bevaringsværdigt. Når man støder på begrebet kulturmiljø i tale og skrift, bør man være opmærksom på, at begrebet indgår i denne sammenhæng, og at der som regel altid menes bevaringsværdige kulturmiljøer.

Falster-udpegningen

Amterne påbegyndte sidst i 1990'erne at udpege værdifulde og bevaringsværdige kulturmiljøer. Metoderne var vidt forskellige. Storstrøms Amt indledte i 1998 et pilotprojekt på Falster. På grundlag af topografiske værker og kort, besig-

tigelser i landskabet og løbende kontakt med Museet Falsters Minder, arkiver og lokalhistorisk kyndige udpegede amtet bevaringsværdige kulturmiljøer i de fire Falster-kommuner.

Det skete i rækkefølgen Nørre Alslev, Sydfalster, Stubbekøbing og Nykøbing. Med de tilmålte resurser tog det i gennemsnit et år per kommune. Der er dog ikke foretaget gennemgang af bykerne i Nykøbing og Stubbekøbing, idet der herfra foreligger henholdsvis et kommuneatlas og en bygningsregistrant.

Resultatet af pilotprojektet på Falster er publiceret som fire selvstændige rapporter, den seneste udkom i 2004. Hver rapport består af detailkort med afgrænsning af de udpegede kulturmiljøer samt kortfattede beskrivelser og sårbarhedsvurderinger af disse. Pilotprojektet er samtidig den faglige baggrund for et afsnit om kulturmiljøer i regionplanen for Storstrøms Amt. Regionplan 2005 vil efter endelig vedtagelse blive amtets sidste og i skikkelse af et landsplandirektiv danne grundlag for fremtidig kommuneplanlægning.

Kulturmiljøafsnittet i den gældende "Regionplan 2001" indeholder en redegørelse for de vigtigste typer af kulturmiljøer i amtet og en række anbefalinger af, hvorledes der bør tages hensyn til kulturmiljøerne i planlægning og praktisk arealforvaltning. Derudover anføres, som staten har krævet det, bindende retningslinjer for det offentliges varetagelse af kulturmiljøer, se tekstboks øverst på side 10. De udpegede kulturmiljøer på Falster er samtidig optaget i regionplanen¹.

Retningslinjer:

1. I de falsterske kommuner er der - som et pilotprojekt - iværksat en registrering af de kulturhistoriske miljøer, der kræver særlig beskyttelse.
2. Indtil der for den øvrige del af amtet foreligger en tilsvarende registrering, skal der ved igangsættelse af byggeri, anlægsarbejder og andre indgreb, der i væsentlig grad vil forringe oplevelsen eller kvaliteten af de kulturhistoriske værdier, foretages en konkret vurdering af, om sådanne indgreb vil være i strid med hensynet til kulturhistoriske interesser.
3. De kulturhistoriske elementer i landskabet skal så vidt muligt bevares og i nødvendigt omfang plejes. Byggeri, anlæg, vandindvinding, vandløbsregulering, fjernelse af gamle skelmarkeringer, levende hegn samt andre forhold, der ændrer kultursporens tilstand, skal så vidt muligt undgås eller begrænses.
4. Inden der iværksættes større byggeri- eller anlægsarbejder eller skovrejsningsprojekter, skal der foretages en konkret kulturmiljøvurdering.

Retningslinjer for kulturmiljø i Regionplan 2001 - 2013

Regionplanens beskyttelse af kulturmiljøværdier har karakter af en hensigt. Hvorvidt den bliver omsat til praktisk handling, viser sig først med udformningen af kommune- og lokalplaner, i landzoneadministrationen, i den økonomiske prioritering og så videre. På det regionale niveau har udpegningen af kulturmiljøer betydning for fremtidig byvækst, udbygning af veje og andre tekniske anlæg samt skovrejsning med videre. Efter at landzonekompetencen i 2002 blev flyttet til kommunerne, har den største del af ansvaret for at tage vare på kulturmiljøværdierne været på det lokale niveau.

Kulturmiljøbegrebet er nyt, og den lovmæssige beskyttelse, der følger af en regionplanudpegning, er forholdsvis svag. I denne situation er det afgørende, at der er bred forståelse for intentionen: bevare historiske træk i vore fysiske omgivelser. Borgere, ejere og brugere af bevaringsværdige kulturmiljøer er sammen med de lokale folkevalgte nøglepersoner, når det drejer sig om at prioritere beskyttelsen af kulturmiljøer i det daglige.

Saftstationen i Damme. De Danske Sukkerfabrikker byggede saftstationen i 1884 i forbindelse med anlæggelsen af sukkerfabrikken i Stege. På saftstationen foretog man den første bearbejdning af sukkerroerne til sukkersaft, som gennem rørledninger blev pumpet til sukkerfabrikken. Saftstationen er et godt eksempel på en kulturmiljøtype, der er særligt karakteristisk for Storstrøms Amt. Selvom den for længst har sluttet sit virke, er den med til at fortælle en interessant historie om den sukkerproduktion, som fik så stor betydning for især Møn, Lolland og Falster fra slutningen af det 19. århundrede.

Falster-modellen, det vil sige den første udpegning af kulturmiljøer i Storstrøms Amt, har været resursekrævende, fordi den bygger på kontakt med lokale myndigheder, bevaringsinteresser og ekspertise. Det lokale udgangspunkt har været fastholdt i hele processen. Offentliggørelsen af resultatet har haft den lokale presses bevågenhed, og hæfterne har solgt godt i de berørte lokalområder. Der er ingen tvivl om, at registreringsarbejdet har været med til at øge interessen for kulturmiljø og forståelsen for bevaring.

Det har været nødvendigt at overveje indsatsen efter pilotprojektet. En fortsat kommunevis registrering af bevaringsværdige kul-

Falsters Virke. Enkelte forhistoriske anlæg indgår i udpegningen af kulturmiljøer på Falster. Her er det folkeborgen Falsters Virke fra jernalderen, et 1300 meter langt voldanlæg i varierende bevaringstilstand. Falsters Statsskovdistrikt har i sin nyeste driftsplan taget hensyn til anlægget og forsøger ved fåregræsning at holde det åbent i landskabet.

turmiljøer i samme tempo betyder, at hele Storstrøms Amt først er dækket om 20 år. Erfaringerne med Falster-modellen viser, at formidlingsindsatsen er vigtig, og en kontaktgruppe mellem amt og museer besluttede derfor, at næste skridt for kulturmiljøet i Storstrøms Amt skulle være en publikation om emnet rettet mod borgere, lokale myndigheder og beslutningstagere i hele amtet, med et eksempel fra hver af amtets 24 kommuner.

De 24 kulturmiljøer

Som beskrevet i forordet er kulturmiljø et helhedsbegreb. Et udpeget kulturmiljø består derfor normalt af flere bygningsmæssige eller landskabelige elementer, der spiller sammen. Kunsten i udpegning af bevaringsværdige kulturmiljøer er dels at aflæse disse sammenhængende fortællinger i landskabet, dels at foretage en afvejning af alle landskabets fortællinger, så netop de væsentligste bliver valgt.

Formålet med "24 kulturmiljøer" er gennem de udvalgte eksempler at vise bredden af kulturmiljøbegrebet. Og at anskueliggøre, hvordan bevaringsværdigheden af et givet kulturmiljø kan bedømmes.

Med udgangspunkt i kriterier som foreslået i det statslige forskningsprojekt "Kulturhistorien i Planlægningen" ², kan et kulturmiljø være bevaringsværdigt, hvis det er:

- sjældent
- særligt karakteristisk og repræsentativt for en egn, en tid eller en bestemt type af kulturmiljøer
- rummer særlig fortælleverdi, identitets- eller oplevelsesmæssig værdi
- oprindeligt
- i særlig god bevaringstilstand

De nævnte kriterier spiller naturligvis sammen. Hvis et kulturmiljø er meget sjældent, kan det vurderes som bevaringsværdigt selv i en dårlig bevaringstilstand. Et mindre sjældent kulturmiljø må have andre kvaliteter, som for eksempel en særlig god fortælleverdi, hvis det skal udpeges som bevaringsværdigt.

Sjældenhed og repræsentativitet kan kun vurderes, hvis man har et overblik over kulturmiljøerne i et område. Hertil tjener en inddeling af kulturmiljøer i typer som: industrimiljøer, kystmiljøer, infrastruktur, militære miljøer, landbrugsmiljøer og så videre ³.

Stevnsfortet er bevaringsværdigt som et militært kulturmiljø, fordi det er sjældent. Vi har kun to af den type koldkrigsanlæg i hele landet. Husmandskolonier og stationsbyer har vi derimod mange af. Her skal man først vurdere de bygningsmæssige og landskabelige helhe-

Et forsvundet kulturmiljø. Præstegårdsseminariet i Vesterborg på Lolland er et eksempel på et tematisk kulturmiljø med relation til oplysningstiden og vore dages højskoler og lærerseminarier. Selve kulturmiljøet er stort set forsvundet, idet alle bygninger er revet ned. Kun få spor peger hen på stedets historie. Det er med andre ord nødvendigt at kende historien om Vesterborg for at erkende kulturmiljøet. Fotografiet er taget i den gamle præstegårdshave, og til venstre ses længen, hvor Seminariet var indrettet.

der for at konkludere, at husmandskolonien ved Berritsgård og stationsbyen Holeby er særligt bevaringsværdige inden for hver deres kategori. Bevaringsværdighed betyder ikke et ønske om at standse al udvikling, men et ønske om at udviklingen sker i respekt for de intakte strukturer, der rummer særlig fortælleverdi.

Eksempelsamlingen i “24 kulturmiljøer” omfatter flere kulturmiljøtyper, der er særlig karakteristiske for regionen Storstrøms Amt. Det gælder:

- den lange kystlinje (fiskerlejer som Hesnæs, skipperbyer som Nyord, færgedarde som i Gåbense, stations- og færgebyer som Gedser, inddæmmed land som Rødby Fjord, sammensatte historiske miljøer som Albuen)
- det milde kystklima (frugtavl på Fejø)
- den fede landbrugsjord (sukkerproduktion i Nakskov)
- udvinding og afsætning af kalk (Fakse Ladeplads)
- tørvebettinget glasproduktion (Holmegaard Glasværk)

Beskrivelsen af de 24 udvalgte kulturmiljøer tager udgangspunkt i den historie, der er knyttet til hver af lokaliteterne. Bogens forfattere har søgt kildeoplysninger på de udvalgte kulturmiljøer og fortæller om baggrunden for dét, man kan se ved et besøg på stedet. Bogens pointe er, at jo mere man ved om et sted, jo større fortælleverdi har det. Det er indlysende, at fortælleverdien øges, jo flere kulturspor der er bevaret og jo mere oprindeligt og velbevaret et anlæg er.

På steder som herregården Fuglsang og Vesterborg Præstegårdsseminarium har fortællingen karakter af symbol eller identifikation på et nationalt plan.

Fuglsang, hvor kendte komponister og kunstnere opholdt sig, er blevet billedet på samvirket mellem eksponenter for den nationale kultur og den lokale godsejerstand.

Vesterborg ses som en forløber for vore dages seminarier og højskoler og medtages som kulturmiljø, selv om det er næsten forsvundet. Men historien om præstegårdsseminariet kan erkendes, når man får den fortalt.

Et kulturmiljø bliver typisk ødelagt, når udviklingen kræver sit, og oprindelige anlæg overlejes af nye. Udpegning af bevaringsværdige kulturmiljøer vil derfor også bestå i at afdække “tidslommer” steder, hvor udviklingen er gået i stå. Det kan have individuelle årsager, som på bondegården Skovly i Kragevig, eller hænge sammen med strukturelle forhold som i Gedser, hvor jerntæppet gled for i efterkrigsårene, og trafikken flyttede til Rødby. Men situationen kan også være den modsatte, nemlig at anlæg fra forskellig tid perspektiverer hinanden⁴. Det gælder på Holmegaard Glasværk, hvor industrimiljøets udvikling fortæller af stedets bygningselementer fra starten i 1825 til i dag. Mere radikalt gælder det ved Næsbyholm, hvor storskovens oldtidshøje indgår visuelt i herregårdsparken fra 1800-tallet og her har inspireret til nyt højbyggeri. Eller i Rønnede, hvor parcelhuskvartererne bliver en fortælling om vore da-

Kippinge Kirke i klemme bag en avlsbygning. Kirkerne er beskyttede som bygninger, men ikke som anlæg i landskabet. I Regionplan 2005 for Storstrøms Amt er der særlig fokus på kirker som kulturmiljøtype, idet der er medtaget en udpegning af sårbare kirkeomgivelser. Udpegningen, der har til hensigt at imødegå konflikter i landskabet som afbilledet, kan ses på amtets hjemmeside på følgende link: <http://www.stam.dk>

ges motorvejsafhængige pendlerkultur, når man modstiller dem byens gamle, privilegerede landevejskro.

Valget af parcelhuskvarterer i Rønnede og den nyanlagte Lekkende Sø som to af de 24 bevaringsværdige kulturmiljøer understreger, at der i princippet ikke er en tidsmæssig øvre grænse for hvilke kulturmiljøer, der er bevaringsværdige. Den nedre grænse vil normalt være grænsen mellem historisk og forhistorisk tid. Synlige fortidsminder er fredet efter museumslovens bestemmelser. Usynlige forhistoriske anlæg af national betydning er, for så vidt de er kendte, udpeget som kulturarvsarealer⁵. Deres status som sådan svarer til en kulturmiljøudpegning. De er ikke fredede, men udpegningen skulle gerne beskytte fortidsminderne gennem prioriteringer i det offentlige planlægning og administration samt gennem lodsejeres og øvrige borgeres adfærd.

Genstanden for de 24 udvalgte fortællinger varierer i størrelse fra enkelte bygninger til store landarealer som Rødby Fjord og hele by- eller øsamfund. Hensigten er at demonstrere, hvordan historien i landskabet kan være motiverende i

bevaringssammenhæng uanset det størrelsesmæssige perspektiv. Ved udpegning af bevaringsværdige kulturmiljøer til fremtidig planlægning er det givetvis hensigtsmæssigt at betragte nogle af de 24 eksempler som dele af et større sammenhængende kulturmiljø. I Præstø Kommune ville det være relevant at udpege hele Kragevig ejerlav, i Maribo kvarteret omkring stationen og museet.

De 24 kulturmiljøer indgår derfor ikke i regionplanen på linje med de udpegede miljøer på Falster. Det er med projektet i planmæssig sammenhæng først og fremmest malet at levere inspiration til den fremtidige kommunale indsats.

Sårbarhed og virkemidler

“24 kulturmiljøer” er skildringer af hvilke historier, der knytter sig til udvalgte kulturmiljøer. Og dermed hvilke fortællinger, der kan fastholdes i eftertiden, hvis det lykkes at bevare kulturmiljøerne. I de fleste tilfælde fremgår det også mere konkret: hvad truer kulturmiljøerne, og hvordan bevares de for eftertiden?

Den vigtigste årsag til et kulturmiljøes ødelæggelse er, at den funktion, der oprindeligt var knyttet til kulturmiljøet, ophører. På Fuglsang er det gamle herregårdsliv forbi, og de ikke fredede bygninger er eller har været truede i forbindelse med helt nye planer for stedet.

Huse i Nysted. Det velbevarede købstadsmiljø er et godt eksempel på, at et tæt samarbejde mellem borgere og myndigheder er vigtigt i bevaringsindsatsen.

Tilsvarende gælder institutionsbygningerne på Oringe. I eksemplerne fra Brandtsgadekvarteret i Næstved, Holmegaards Glasværk, Holeby og Nakskov er fabriksbygninger blevet overflødige eller forventes snart at blive det. Omkring husmandskolonien ved Berritsgård er de tætte skelmarkeringer i form af hegn og diger forsvundet, da husmændene lagde op, og ejendomme blev lagt sammen.

Funktionstømninger, som det kaldes, kan man sjældent stille noget op med. Kun undtagelsesvis kan de gamle funktioner bringes til live som på Fejø, hvor genoptagelse af frugtavl og skudefart har givet øen nyt liv med nicheproduktioner. Det sker som led i en livsstil, hvor man bevidst fravælger storbylivet og vender "det nære liv" til et bosætningsmæssigt aktiv.

Det, man ofte kan gøre for at redde et bevaringsværdigt kulturmiljø, er at etablere nye funktioner i de gamle rammer. I Næstved bliver det gamle jernstøberi til boliger. På 1600-tals bondegården Skovly reddes de gamle længer fra forfald ved at blive indrettet til moderne liberalt erhverv. I begge tilfælde bevares oprindelighed, på bekostning af autenticitet, vel at mærke som en bevidst prioritering⁶.

I større skala kan der gøres noget for kulturmiljøerne ved at tage hensyn i planlægningen. I Nysted er det gamle købstadsmiljø bevaret, blandt andet fordi borgere og myndigheder havde øje for byens kvaliteter allerede i 1960'erne og 70'erne. Andre byer ønskede at vise handlekraft og modernitet ved gadegennembrud og stilbrydende betonbyggeri. Nysted fik i stedet en bevaringsforening, en bygningsvedtægt og bevaringsplan på et tidligt tidspunkt som udtryk for interessen for kulturmiljøet.

I Fakse Ladeplads har Fakse Kommune ved udarbejdelse af en bevarende lokalplan i 2003 vist forståelse for, at borgerinddragelse er en vigtig forudsætning for succes i kulturmiljøindsatsen. En debatavis, borgermøder og ikke mindst konkrete vejledninger om vedligeholdelse af forskellige typer af bevaringsværdige bygninger indgik i

planlægningsprocessen. Den bevarende lokalplan kan forhindre nedrivning af bevaringsværdige bygninger, men ikke i sig selv forsikre mod langsigtet forfald. Her hjælper kun husejernes interesse for sagen og offentlige tilskudsordninger, formidlet af bygningsforbedringsudvalg eller lignende.

De nyere kulturmiljøer vil sjældent kunne opfattes som truede. Rødby Fjord er valgt som eksempel på et landvindingens kulturmiljø, ikke fordi det er specielt vigtigt at redde netop dette område fra naturgenopretningsprojekter, men for at fortælle en vigtig historie fra regionen, og den historie afhænger af at ikke alle landvindinger tilbageføres. Det kan næppe heller forventes. Truslen mod landskaber af den type er en anden. Det er især skovrejsning og større tekniske anlæg,

Bygningsfredet forpagterbolig ved Ønslev Præstegård. Den nærliggende præstegårdslade fra 1800 var ikke fredet og blev revet ned i 2005. Her var udpegning af det samlede præstegårdsanlæg som bevaringsværdigt kulturmiljø i Nørre Alslev Kommune ikke nok til at sikre en bevaringsindsats.

der slører oplevelsen af den flade fjordbund og de små flade bakker, oprindeligt holme i fjorden.

Dansk landbrug er i de seneste år begyndt at udarbejde naturplaner på bedriftsniveau i et forsøg på at integrere naturhensyn i driftsplanlægningen. Også vedligeholdelse af kulturhistoriske elementer, såsom diger, stynede hegn og fortidsminder, kan indgå i planerne. Noget tilsvarende indgår nu fast i driftsplanlægningen for de offentlige skove, men er stadig ønsketækning for de private skove, hvor der ellers er store kulturhistoriske værdier at tage vare på, som historien fra Næsbyholm Storskov vidner om. Meget tyder på, at bevaring af kulturmiljø på landbrugs- og skovbrugsarealer afhænger af, hvordan man i fremtiden får indrettet landdistriktsordninger og tilsvarende økonomiske virkemidler.

Med kommunalreformen vil kortene være givet på en ny måde fra 1. januar 2007. En gunstig fremtid for bevaringsværdige kulturmiljøer afhænger ikke så meget af, hvem der gør hvad, men i høj grad af at der fagligt og økonomisk fokuseres på kulturmiljøinteresser. Dialogen mellem lovgivere, administratorer, museumsvesen, kulturmiljøråd og borgere om udpegning

og bevaring af kulturmiljøer er begyndt, og den dialog skal forstærkes.

Fodnoter

- 1 Placeringen af de udpegede kulturmiljøer kan ses på amtets hjemmeside www.stam.dk under temaet "Informationer på kort". Foreløbig kan de to første kulturmiljørapporter læses på www.aabne-samlinger.dk. Alle fire rapporter kan købes via amtets bibliotek, blp@service.stam.dk.
- 2 I rapporten "De kulturhistoriske interesser i landskabet" udgivet af Skov- og Naturstyrelsen 1997. Kriterierne er delvis omarbejdede.
- 3 Den mest systematisk gennemførte inddeling af kulturmiljøtyper findes i "Det digitale kulturmiljøatlas", se figuren side 113.
- 4 I kulturmiljøudpegningen bruges kulturmiljøbegrebet deskriptivt, det er fortællingen, der er afgørende. Det står i modsætning til den analytiske brug af begrebet, når landskabet opløses i kulturmiljøer af forskellig slags fra forskellig tid. Jævnfør Per Grau Møllers bidrag til "24 kulturmiljøer i Storstrøms Amt".
- 5 Registreringen og den statslige godkendelse af kulturarvsarealer ventes afsluttet i 2005. Registreringen er tilgængelig på webadressen www.dkconline.dk. Det står tilbage som et problem, hvordan usynlige fortidsminder på et lavere niveau, for eksempel af regional betydning, kan opnå planmæssig beskyttelse. Måske bør de tages med ved kulturmiljøregistreringen, svarende til at Falster-hæfterne har de såkaldte gammelby-arealer med.
- 6 I denne brug af begreberne knyttes "oprindelighed" til strukturen - målet er at bevare den oprindelige fysiske struktur og dermed fortællingen om det liv, der oprindeligt var knyttet til kulturmiljøet. "Autenticitet" betyder ægthed, uforfalskethed og knyttes til funktionen. Det autentiske eller ægte kulturmiljø er med andre ord det, der er, hvad det giver sig ud for at være. Ved at finde en ny funktion til bevaringsværdige kulturmiljøer, som i eksemplerne fra Næstved og Skovly, reddes den fysiske struktur, men kulturmiljøerne er ikke længere autentiske som henholdsvis maskinfabrik og bondegård. Større kulturmiljøer som Nysted, Holeby og Gedser er naturligvis autentiske som henholdsvis købstad og stationsby, men der kan sandsynligvis findes uautentiske elementer, for eksempel bygninger, i disse og andre større kulturmiljøer, hvor struktur og oprindelig funktion ikke længere passer sammen.

1. Gravhøje i Næsbyholm Storskov Konserveret oldtid

Erik Møller Nielsen

Mange bakkedrag krones af oldtidens gravhøje, hvorfra der er en vid udsigt over landskabet. Højene ligger i det åbne land, hvor de afrunder horisonten, eller de er gemt i nutidens skove, hvor træerne skjuler deres profil. Et af de mest storlåede eksempler på en skov med gravhøje er den kuperede Næsbyholm Storskov ved Tystrup Sø, hvor mere end 100 gravhøje er bevaret.

Næsbyholm Storskov byder ikke blot på fantastiske naturscenerier, men danner også rammen om et oldtidens kulturmiljø. Kun få andre steder kan man opleve oldtidshøje i næsten uforstyrrede omgi-

velser, hvor den oprindelige sammenhæng mellem landskab og højenes placering i grupper, på rækker eller i klynger er bevaret.

Langt de fleste af skovens iøjnefaldende gravminder er opført i bronzealderen, det vil sige i perioden mellem 1800 og 500 f.Kr., og hovedparten blev endda bygget inden år 1000 f.Kr. Allerede midt i bronzealderen ebbede højbyggeriet nemlig langsomt ud, og gravskikken gik fra jordfæstegrave til ligbrænding. De seneste begravelser i højene er således urner nedsat i siderne på de gamle høje.

Gravhøjene er omhyggeligt opbyggede jordværker og ikke blot bunker af opkastet jord, hvad mange ellers ligner i dag, som de ligger dér, skadet af tidens tand. Højene i Næsbyholm Storskov består af titusinder af omhyggeligt skårne græstørv, der har tjent som byggesten i konstruktionen. For at rejse de største af højene måtte op mod 7 hektar land skrælles af for tørv. Det var et imponerende arbejde, der kostede mange mandetimer, og sto-

Ødelagt gravhøj. De fleste høje i Næsbyholm Storskov er velbevarede, fordi skoven har skærmet dem mod menneskers overgreb. Alligevel finder man høje, der er gravet af. Højfylden blev brugt som gødning, og randstenene langs højens kant endte som vejfyld eller byggemateriale i kirker.

Næsbyholm Storskov. Egnen omkring Næsbyholm har været befolket i tusinder af år. Det vidner blandt andet de mange gravhøje i området om. I skovene omkring Næsbyholm er der desuden fundet rige spor efter marksystemer i form af jordvolde og -terrasser. Mange af højene ligger ud til Tystrup Sø, en hovedfærdssåre i datiden. Her kom mange mennesker forbi og kunne beskue de mægtige bygningsværker. Hver rød prik markerer en gravhøj. Det dyrkede landskab omkring Næsbyholm Storskov rummer kun få fortidsminder, hvilket illustrerer skovens beskyttende effekt på de fredede oldtidsminder.

re områder, hvor der var god græsning, gik til. Højen var endvidere afgrænset af rejste marksten, der har stået som et gærde omkring kanten. Kisten med den afdøde inderst i højen hviler på den oprindelige mark, hvor den først blev dækket af en stendynge, før det store arbejde med at lægge tørv på begyndte.

Gravhøjenes arkitektur og avancerede opbygning afspejler bronzealderens velorganiserede samfund, hvor stammehøvdinge regerede

over større eller mindre områder. Højene viser endvidere befolkningens størrelse og geografiske fordeling. Selv om det er vanskeligt at beregne, hvor mange mennesker der dengang boede i Danmark, er det interessant at iagttage, at højene klumper sig sammen i de samme områder, som helt op til år 1900 var tættest bebygget. Bronzealderens og 1800-tallets bønder har ganske enkelt haft det samme basale behov for god landbrugsjord.

Bronzealderen er også en periode i oldtiden, hvor religionen markerer sig stærkt. Datidens tro og verdensbillede afspejles i avancerede gravrither og ofre i moser. Men også dagligdags udstyr som rageknive og dragttilbehør var udsmykket med religiøse symboler. Det samme var hellige genstande såsom økser og kultvogne.

Særligt fascinerende er de mange helleristninger på klipper og sten. Mest udbredt er de såkaldte skåltegn, som er små cirkulære gruber indhugget i stenen, og i Næsbyholm Storskov findes ganske mange sten med skåltegn. Lettest at finde er den lille stendysse nordligt i skoven. På denne grav fra stenalderen har bronzealderens bønder hugget deres hellige symboler på oversiden af dækstenen, som lå hen over det dengang allerede 1000 år gamle gravkammer. Der er altså her tale om genbrug af et for bronzealdermennesket fortidigt monument.

Bronzealderens gravhøje er ikke de eneste fortidsminder i Næsbyholm Storskov. Også jernalderens bønder satte sig spor i skoven i form af agersystemer, der som små terrasser omgivet af lave jorddiger kan ses flere steder i skoven. Sporene efter disse 2000 år gamle marker er enestående, og de er bevaret, netop fordi skoven senere har beskyttet dem. Agersystemerne viser, at landskabet dengang var skovløst, og de er et vigtigt arkiv indlejret i landskabet, der kan fortælle om landbruget omkring Kristi fødsel.

Ikke kun oldtidens mennesker, men også senere tiders mennesker har sat deres præg på Næsbyholm Storskov. Midt igennem skoven slynger sig et meget markant og velbygget stendige, der danner grænsen mellem Næsby og Bavelse sogne. Diget er bygget af marksten, og det er en fryd for øjet, som det bugter sig snart oppe, snart nede i det muntre landskab.

Sigtelinjer i Næsbyholm Park. I 1800-tallet blev det populært at inkorporere oldtidens landskab i havearkitekturen. Gravhøje og dysser indgik som et romantisk indslag i nøje tilrettelagte point de vues. Vandrestien i Næsbyholm park fører op til en forhøjning, hvorfra der engang var en smuk udsigt til højgruppen kaldet Mont Blanc. Det kræver imidlertid tid og penge at vedligeholde et sådant lystlandskab, og vore dages godsejere er ofte tvunget til at prioritere. I dag er udsynet spærret af en tæt skovbevoksning.

Stendige. Den flere hundrede år gamle administrative grænse mellem Næsby og Bavelse sogne markeres af et velbevaret stendige.

Ligesom det kuperede landskab ved Tystrup Sø tiltrak oldtidens bønder, har det også tiltalt beboere på herregården Næsbyholm. I 1500-tallet flyttede herregården fra en placering ved Næsby Kirke til de lavtliggende fugtige holme nordøstligt i skoven.

I begyndelsen af 1800-tallet blev herregårdens franske have ændret til en landskabelig, engelsk inspireret park, der stadig kendetegner herregårdshaven. I denne have fandt oldtidens gravhøje en ny værdi som point de vues for enden af mere eller mindre naturskabte landskabsakser og romantiske udsigtspunkter. En kunstig gravhøj blev bygget for enden af slugten sydøst for herregården som en symmetrisk pendant til en ægte oldtidshøj på den modstående skråning. Det er også i 1800-tallet, at bjerget med skovens højest liggende gruppe af gravhøje får det romantiske navn Mont Blanc.

Indtil 1937, hvor den generelle fredning af fortidsminder blev gennemført, kunne enhver landmand jævne en gravhøj med jorden uden at forsynde sig mod loven. Og det skete. Højene blev fjernet for at give plads til mere effektivt landbrug. Højfylden blev endvidere anvendt som gødning på markerne, og randstenene hugget til vejfyld. Den sene fredning betyder, at der i dag kun er bevaret godt en tredjedel af bronzealderens oprindeligt 60.000 gravhøje, og langt de fleste ligger i skovene.

Fredningsbestemmelserne for gravhøjene blev i 1992 skærpet, så der blev påbudt en 2-meter-zone omkring højene, hvor der hverken

må pløjes, sås eller gødes. Denne regel skal forhindre udskridning og beskytte den gamle flora på højene. For at hindre udtørring med ødelæggelse af gravens eventuelle fortidslevn til følge må der endvidere ikke drænes inden for 100 meter af højen.

Forbuddet overtrædes desværre i stor stil i det åbne land. For at gøre ondt værre begynder nu også høje, der ligger på udyrket jord, først og fremmest i skovene, at blive truet. Et eksempel er Næsbyholm Storskov, der formentlig ikke har været i drift som landbrugsjord siden oldtiden, hvilket på unik vis har bevaret bronzealderens højlandskab og jernalderens marksystemer.

Nu er imidlertid den moderne rationelle skovdrift med tilhørende store maskiner rykket ind i sko-

Højgruppe. Næsbyholms mange gravhøje, som ligger i grupper og klynger, udgør en unik kulturhistorisk helhed. Kun få andre steder i landet er det muligt at opleve oldtidens gravmonumenter som her, i deres oprindelige sammenhæng med det omgivende landskab. Gravhøje blev med forkærlighed lagt højt i landskabet og tæt på færdelsårer, hvor de var synlige for alle. De tre afbildede høje er del af en højgruppe, som 1800-tallets romantikere meget rammende kaldte Mont Blanc.

vene. De voldsomme maskiner ælter skovbunden op, når de trækker kævler. Dette giver naturligvis problemer i forhold til fortidsminderne, især når de, som flere steder i Næsbyholm Storskov, ligger så tæt, at der faktisk ikke er plads til traktorer imellem dem. I Sverige har man søgt at løse tilsvarende problemer ved at yde tilskud til de skovejere, der bruger heste til skovarbejdet i fortidsminderige skove.

Kulturmiljøet

De flere end hundrede gravhøje i Næsbyholm Storskov udgør en sjældent bevaret enhed. Skoven rummer rester af jernalderbøndernes forladte marksystemer, som viser, at gravhøjene lå i et åbent landskab, før skoven bredte sig kamuflerende og til dels beskyttende over fortidens spor. Men det moderne skovbrugs maskiner og træernes rødder truer hver især skovens fortidsminder.

En vision for området kunne være at føre skovbilledet tilbage til en lysåben græsningsskov. Driftsplanerne for de kulturhistorisk mest værdifulde arealer kunne indrettes, så de med skånsomme dyrkningsmetoder tager hensyn til fortidsminderne. På den måde vil det enestående samspil mellem natur og kultur i Næsbyholm Storskov bevares langt ind i fremtiden.

2. Holmegaard Glasværk Fabrikssamfund og industrikultur

Arbejderboliger på glasværket. De tre længer med arbejderboliger er bygget i perioden 1833 - 35. I hver af længerne var der fire til fem boliger, der alle indeholdt en stue, et sovekammer, et køkken og en entré. Det var meget rummelige forhold for datidens arbejdere. På loftet fandtes værelser, som familien kunne benytte, eller som fabrikken brugte til ugifte arbejdere. Efter en grundig istandsættelse fremstår længerne nu som oprindeligt, med hvidkalkede mure og grønne vinduer og døre. Længerne var fra begyndelsen forsynet med tegltag på grund af brandfaren fra de nærliggende glashytter. Bygningernes ensartethed bidrager til at understrege stedets karakter af sluttet helhed.

Det er på den baggrund, at Holmegaard Glasværk opstod og gennem 1800-tallet udviklede sig til et lille selvstændigt minisamfund. I dag afspejler værket stadig med sine arbejderboliger og værksteder et intakt industriens kulturmiljø, hvis økonomiske akse var glasværket. Det var glasværket, som brødfødte og sørgede for sine arbejdere. Glasmagere og andre håndværkere boede med deres familier i glasværkets boliger. De handlede i marketenderiet og dyrkede grøntsager i de små haver, som hørte til boligerne. Børnene gik i glasværkets skole, inden de selv blev glaspustere, og ofte gik arbejdet i arv fra far til søn gennem generationer.

Det var lensgreve C.C.S. Danneberg på Holmegaard Gods, der ligger en kilometer fra Holmegaard Glasværk, som fattede

Erik Møller Nielsen

Den første danske glasproduktion fandt sted i 1500- og 1600-årene med indforskrevne sydeuropæiske glasblæsere. Glasfremstillingen foregik kun i de jyske skovområder, da træ, som skulle bruges til at fyre under glasovnene, var sparsomt på øerne og forbeholdt flådens skibsbyggeri.

Produktionen ophørte dog hurtigt igen, fordi det meget energi-krævende håndværk tyndede så meget ud i de jyske skove, at det ikke længere kunne betale sig at blæse glas i Danmark. I 1700-tallet blev der i stedet anlagt nye glasværker i Norge, hvor den nødvendige mængde træ var til stede. Men med tabet af Norge i 1814 som følge af napoleonskrigene, tabte Danmark også adgangen til hjemproducerede glasvarer.

Holmegaard cirka 1890. Nord for glasværket ligger den store Holmegaards Mose. Den leverede en vigtig råvare til glasværket, nemlig tørv, som blev brugt i glasovnene. Tørvegravningerne kan ses som aflange lodder. Syd for Holmegaard ligger landsbyen Fensmark, som i dag næsten er vokset sammen med glasværket. Mange af glasværksarbejderne bosatte sig i Fensmark, og med tiden udviklede landsbyen sig til en arbejderby.

ideen at starte en glasproduktion med tørv som brændsel i stedet for træ. Lensgreven havde rigeligt med tørv i den cirka fem kvadratkilometer store Holmegaards Mose, der ligger nord for godset.

Selv døde han dog, før han kunne realisere planen, men hans enke, Henriette, opførte i 1825 værkets første glashytte, som et glasværksted

kaldes. Glashytten i Holmegaard Mose blev således Danmarks første siden de små jyske glashytter, og Holmegaard er i dag det eneste tilbageværende glasværk i Danmark.

Til den oprindelige glashytte hørte tre længer med arbejderboliger, hvoraf de to er i overkalket bindingsværk. Bygningerne blev lagt som en trelænget bondegård omkring en lille plads overfor glashytten. Den første glashytte brændte flere gange og er borte i dag, men glasarbejdernes første boliger står her endnu. De fungerer nu som glasværkets museum og butik.

De første glasmagere var naturligt nok fra Norge. Holmegaard

Glasværk begyndte med at producere flasker, som de norske glasmagere mestrede at fremstille, og i 1845 arbejdede 80 mand på værkets. Hertil kom også arbejdet ude i mosen med at skære den tørv, som var livsnødvendig for glasproduktionen. Dette sæsonarbejde kunne beskæftige op til 400 mand, som puklede i døgndrift, mens de fastboendes koner og børn havde tjansen med at stable de våde tørv, som var æltet med vand og udstøbt i forme.

De færdige tørv blev kørt til de træbyggede tørvelader på værkets af folk med titel af "tørvetriller" - et ord, der siden er blevet en del af sproget.

I løbet af 1800-tallets anden halvdel udviklede glasværket sig til sin egen lille by. Der var markettenderi, som lå i de bygninger, hvor Glaskroen holder til i dag, ligesom Holmegaard Glasværk

De første arbejderboliger. Fra begyndelsen sørgede Holmegaard for boliger til de ansatte. Længerne i overkalket bindingsværk er de første arbejderboliger på stedet. De tre længer lå ud til Glashytten, og efter fyraften var det almindeligt, at arbejderne mødtes omkring de varme glasovne. Det understregede fællesskabsfølelsen og solidariteten med "Glasværket", som Holmegaard blev kaldt af de ansatte. I dag huser længerne museum og butik.

Kapellet. Mange udenlandske arbejdere og deres efterkommere var katolikker. Derfor indrettede glasværket i 1895 et lille katolsk kapel og betalte en katolsk præst for at komme til Holmegaard et par gange om ugen. Kapellet står endnu udsmykket med helgenbilleder og figurer.

havde eget bageri. Glasværket havde også en skole så børnene hurtigt kunne møde på arbejde, når skoledagen var forbi. Den ligger i udkanten af glasværket med udsyn over mosen og havde op til 150 elever. De nuværende bygninger, der stammer fra 1904, var i brug indtil 1910, hvor børnearbejde blev forbudt i Danmark. I dag er bygningerne indrettet til boliger.

Da Holmegaard indledte produktion af klare serviceglas, hentede man glasmagere fra Böhmen. Ligesom glasværkets westfalske tørvespecialister var de katolikker, og de fik deres eget lille kapel, som glasværket indrettede i 1895 i en arbejderbolig.

Ledelsen sørgede for, at en polsk pater fra København fik sin gang på værket, hvor han blandt andet forestod vielser i det lille kapel, der endnu i dag står fuldt indrettet med alter og helgenbilleder på væggene.

Til arbejdsstyrken blev der jævnt hen bygget flere og flere boliger. Når glasværket fra begyndelsen valgte at indkvartere sine arbejdere, så skyldtes det ikke alene, at datidens glasmagere var vandrende specialister, men også at glassmeltningen i 1800-tallet var vanskelig at styre. Man vidste ikke på forhånd, hvornår glasset var blankt og klar til brug. Derfor skulle glasmagerne være hurtigt fremme, når ovnpaseren tilkaldte dem, også selvom det var midt om natten.

Værkets næste glasovn kom allerede i 1831, så der var vækst i det lille glasværk, og derfor byggede man flere arbejderboliger. Det er de huse, som ligger i Svinget 16-24, og især to af disse længer har interessante byggetekniske detaljer i form af en halv meter tykke, massive lermure, som er opført helt uden brug af tømmer. Teknikken har en tysk betegnelse og kaldes "wellerwände", hvor væggene bygges af

halmblandet ler, som stables op med tørretid mellem hvert lag. Husene har i dag hvidkalkede vægge, rødt tegltag og småsprodsede, grønne vinduer, og på afstand ligner lervæggene en almindelig pudset væg.

Netop forskelligheden i arbejderboligerne er med til at gøre Holmegaard Glasværk til et varieret kulturmiljø, da kvartererne formerede sig nærmest ved knopskydning. Boligerne, som har mere end 80 lejemål, rummer derfor en stor arkitektonisk variation, som alligevel virker meget harmonisk, da hu-

Driftsbestyrerboligen. Bestyreren af Holmegaard Glasværk boede i denne villa, bygget i 1835. I køkkenet findes endnu en niche til det gamle brændekomfur, og i gavlværelset på første sal er to indbyggede alkover bevaret. I dag fungerer bygningen som gæstebolig og til repræsentation.

sene er holdt i de samme hvide eller gule farver.

Boligerne blev opført, når der var brug for det. Således byggede glasværket de gule to etages karreer, kaldet Sveaborg, til svenske glasslibere i 1920, og da glasværket begyndte industriel flaskeproduktion, var der brug for ingeniører. De fik også deres eget hjem i den såkaldte Kavalerfløj, som var boliger opført til de unge, ofte ugifte ingeniører.

Gennem snart 200 år har holmegaard Glasværk været rammen om et almindeligt bosætningsmøn-

ster og familieliv side om side med glasproduktionen. Hvis en arbejder sagde op på glasværket, blev hans lejemål også sagt op. Selvom de fleste af glasbyens indbyggere fortsat er knyttet til glasværket, heraf nogle i sjette generation, er livet i arbejderkvartererne nu under forandring. Det traditionelle livsmønster er blevet brudt.

Kulturmiljøet

Holmegaard Glasværk var og er et fabrikssamfund med produktionsbygninger og arbejderboliger, havelodder, funktionærboliger, skole, marketenteri og kapel. Bygningsmassen fortæller om produktionen, som den har udviklet sig over 150 år i en lukket patriarkalsk verden, hvor fabriksejeren sørgede for sine arbejdere fra vugge til grav. Den isolerede beliggenhed på kanten af mosen har bidraget til at det samlede fabriksmiljø har levet sit eget liv og på enestående vis undgået forstyrrelser udefra. Nogle bygninger forsvandt, efterhånden som de mistede deres funktion. Glasmuseum og kiosk er eksempler på nye funktioner, der antagelig har reddet bevaringsværdige bygninger. Uanset hvilke nye funktioner, der måtte gøre deres entré, er det afgørende, at den samlede fortælling i kulturmiljøet bevares intakt.

Et udvalg af Holmegaards glasproduktion.

3. Brandtsgadekvarteret i Næstved

Fra land til by

Erik Møller Nielsen

I løbet af 1800-tallet voksede den danske befolkning fra godt en million mennesker til over to en halv million. Ude på landet skabte væksten et overskud af arbejdskraft med armod til følge. Nogle mennesker vendte det hele ryggen og sejlede til Amerika for at begynde et nyt liv. Men andre fandt deres fremtid i købstæderne og i de nye stationsbyer, som voksede frem fra 1880'erne.

Det skabte alt sammen en vandring af ledige mennesker fra land til by, hvor det gryende industrisamfunds fabrikker skød op. Denne folkevandring betød, at i år 1900 boede fire ud af 10 danskere i byerne.

Også den gamle middelalderby Næstved mødte udviklingen, og folketallet undergik ligeledes her en kraftig vækst. I løbet af fyrre år mellem 1860 og 1900 blev antallet af Næstvedborgere fordoblet til 7.000, men væksten stoppede ikke her. Den fortsatte, og under første verdenskrig nåede Næstved op på næsten 10.000 borgere.

Tilstrømningen af nye borgere betød, at byerne blev for små, og de voksede derfor ud forbi voldene, der faldt, som det kaldes. Udviklingen var foregrebet allerede midt i 1800-tallet, hvor byens porte blev nedlagt, og borgerne var dermed mentalt forberedt på at bebygge bymarken uden for det middelalderlige byrum. Her skabte de i kvarteret ved Brandtsgade det, vi i dag betegner som et meget velbevaret kulturmiljø fra industrisamfundets barndom med fabrikker og med boliger til byens mange nye arbejdere og funktionærer.

Patriciervilla. Godthåbs Allé og Ågade har ikke det samme bymæssige præg som resten af kvarteret. Bebyggelsen er præget af større huse og villaer. Denne herskabelige patriciervilla i Ågade er bygget omkring 1930 til en købmandsfamilie. Det fornemme byggeri vakte stor opsigt i kvarteret, og folkeviddet døbte hurtigt ejendommen "Lille Amalienborg".

Blandt de første, der indså mulighederne uden for Næstveds gamle bygrænse, var tilflytteren, mekaniker og tidligere skibsbygger hos B&W i

Brandtsgadekvarteret. Brandtsgade, Godthåbs Allé, Ågade og Reistrupvej udgør Brandtsgadekvarteret. Kvarteret afgrænses af Indre Vordingborgvej og Havnegade, hvor før Susåen løb.

København C.F.C. Paulsen, der sammen med sin far, opførte en lille fabrik uden for Næstved i 1868. Fabrikken var udformet som traditionel trelænget bondegård, og den blev lagt ved de grønne marker langs Vordingborgvej. I dag udgør fabrikken den sydlige afslutning på Brandtsgadekvarteret.

I fabrikkens værkstedslænger var der smedeværksted, maskinværksted samt et jernstøberi, og bygningerne står sammen med en fjerde længe, der blev bygget i 1876, i det ydre endnu som da de blev opført. I det hele taget er de gamle, men velbevarede fabriksbygninger et meget sjældent minde om industrialiseringens tidlige historie i Danmark, og bygningerne rummede Nordeuropas bedst bevarede jernstøberi fra sidst i 1800-tallet. I 1986 var der endog planer om at flytte fabrikken og støberiet til Den gamle By i Århus.

Brandtsgadekvarteret består af fire gader. Det er Brandtsgade, Godthåbs Allé, Ågade og Reistrupvej, der forbinder Indre Vordingborgvej med Havnegade ved Susåen.

Kvarteret voksede frem i sydlig retning ned over terrænet fra den højtliggende Ostenfeldts Stiftelse, opført midt i 1800-tallet på en

gammel klostergrund, samt den af købmand Brandt opførte kasernebygning, Grønnegården, fra 1889, som blev udlejet til byens dragoner. Købmand F. L. Brandt ejede vistnok også en del af marken, hvor kvarteret skød op. I hvert fald fik den første gade hans navn, og Brandtsgade optræder første gang på et kort i 1882, hvor gaden dog endnu ikke var bebygget.

De næste gader, der kom til, er formentligt Ågade og Reistrupvej. Om kvarterets fjerde gade, Godthåbs Allé, véd man, at den blev anlagt på en tidligere cykelbane opført af en vis isenkræmmer Bahnson. Her kørte cykelryttere løb på de såkaldte Safety-cykler, udviklet kun få år tidligere i England som de første cykler af moderne tilsnit, dog endnu uden luftringe og frihjul.

Paulsens Maskinfabrik. Brandtsgadekvarteret var ikke udelukkende et boligkvarter, der lå flere mindre fabrikker og værksteder. Da Paulsens Maskinfabrik blev opført i 1868, lå den udenfor byen. Her var plads til at ekspandere, og så var man tæt på Susåen og havnepladsen. I dag er fabrikken lukket, men det er meningen, at bygningerne skal omdannes til beboelse.

Arbejderboliger. I Brandtsgade består bebyggelsen af lave længehuse og toetagers byggeri. Husene er opført omkring 1900 og er typiske for datidens arbejderboliger. Den oprindelige bebyggelse er stort set bevaret. Enkelte huse er revet ned og erstattet af nye. Man har dog bevidst tilstræbt, at de nye huses udseende stemmer overens med gadens niveau og oprindelige byggestil.

Cykelbanen lukkede i 1898, og en gruppe investorer, der ligesom købmand Brandt også troede på mulighederne uden for bygrænsen, opkøbte aktierne i cykelbanen og nedlagde den. Godthåbs Allé blev så anlagt og udstykket i 25 mindre parceller.

Det var i Brandtsgade, at kvarterets første huse skød op, og det skete så sent som 1896 ifølge efterretningerne, som er lidt upræcise. Samtidig blev Reistrupvej og Ågade udstykket, og i årene 1895-97 blev kvarteret således dannet, men endnu var kun Brandtsgade bebygget. Den første husbygger på Reistrupvej var kunstneren Karl Hansen-Reistrup, som har lagt navn til vejen. Han var knyttet til den berømte Kählers keramikfabrik i Næstved og byggede det nuværende nummer 9 på hjørnet mod Havnegade i 1897-98.

Det interessante ved Brandtsgadekvarteret er kvarterets planlagte karakter, og at bebyggelsen fandt samlet sted fra cirka 1890 til 1920, hvilket fremgår af et bykort fra 1921, der viser, at kvarteret på det tidspunkt var næsten fuldt bebygget. Bemærkelsesværdigt er også, at det ikke kun var en bestemt befolkningsgruppe, der flyttede herud. Kvarteret

husede både arbejdere, funktionærer og selvstændige. Kvarteret var ikke en soveby som moderne parcelhuskvarterer, men det var mere en satellit til Næstved med næsten den samme varierende byfunktionalitet som gamle Næstved. Det afspejler sig i husenes arkitektoniske og størrelsesmæssige forskellighed.

Brandtsgade fører ned til det såkaldte Gule Pakhus ved havnen, og Brandtsgade kan forstås som kvarterets gade til havnen. I den nedre ende af gaden ligger da også et par

Småhuse på Reistrupvej. I Brandtsgadekvarteret boede mennesker fra forskellige sociale lag. De velhavende boede i store villaer på Ågade, mens arbejderne blandt andet boede i de små huse på Reistrupvej. Her var man flere familier om at dele et hus.

længer arbejderhuse og nederst en tidligere skibsproviantør. Derimod er husene, som ligger op mod Indre Vordingborgvej, fleretages byejen-domme, mens Reistrupvej består af lave huse, formentligt arbejderhuse. I Ågade finder man derimod enkelte herskabelige villaer, der ligger side om side med Arbejdernes Fællesbageri.

De større villaer i Godthåbs Allé og Ågade har vistnok helt fra starten været indrettet til to funktionærfamilier, der således gennem valg af en præsentabel bolig signalerede stræbsomhed. Funktionæren var en ny og selvbevidst gruppe, men ligesom arbejderne skabt af industrialismen. Den nye funktionærgruppe blev sommetider kaldt flipproletarer med et amerikansk inspireret udtryk "white collar

workers", men de var nok lige så meget ofre for et jantelovsbegreb, at "man ikke skal tro, man er noget".

Kulturmiljøet

Kernen i Brandtsgadekvarterets kulturmiljø er Paulsens maskinfabrik. Fabrikken blev lagt syd for Brandtsgade uden for voldene, hvor der var plads til boliger til det gryende industrisamfunds arbejdere og funktionærer. Husene blev bygget af solide materialer, var håndværksmæssigt godt udført og rummelige. Ejerne har passet godt på husene og har papir på bevaringsværdierne. I "Næstved Kommuneatlas" fra 1991 er stort set samtlige bygninger udpeget som bevaringsværdige. Selv om Paulsens maskinfabrik har høj bevaringsværdi, var længerne truet af nedrivning, da fabrikken flyttede til moderne lokaler. Men en bevarende lokalplan for Paulsens maskinfabrik fra 2004 åbner mulighed for, at der kan indrettes boliger i maskinfabrikken. En nødvendig foranstaltning, der kan værne om kvarterets helstøbte kulturmiljø.

4. Parcelhuse i Rønnede og Kongsted Velstandens kulturmiljø

Naomi Hainau Pinholt

“Stillevej”, “ejerbolig”, “selvbyg”; det var nye ord i det danske sprog i 1960’erne. Sammen med udtryk som “velfærdsdanser” og “brug-og-smid-væk” markerede de et tiår, hvor efterkrigstidens højkonjunktur for alvor slog igennem i det danske samfund. Husmoderen var ikke mere “hjemmeløbende”, men havde fået arbejde. Hun købte heller ikke mere ind i fem forskellige specialforretninger. I stedet lagde hun vakuumpakket pålæg og papirservietter ned i supermarkedets “indkøbsvogn”, ligeledes et af tidens nye udtryk.

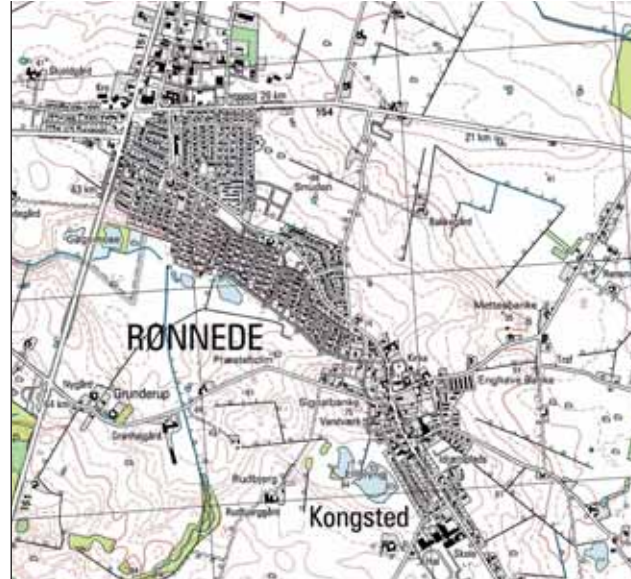
Velstandstigningen kombineret med et højt rentefradrag gav mange almindelige mennesker råd til at indfri drømmen om eget hus med have til. En sand folkevandring fandt sted til de nye parcelhuskvarterer, der bredte sig over hele landet. Fra 1960 til 1980 blev Danmarks bebyggede areal mere end fordoblet, og mere end halvdel af de nye boliger var parcelhuse. I alt blev der opført 450.000 nye parcelhuse, svarende til 75 nye huse hver dag! Havde man lagt alle de

Et hav af tage. Set fra Gøgsmosen ligner parcelhuskvartererne ved Rønnede og Kongsted et bølgende hav af tage. Herfra får man et godt indtryk af den ensartethed, der karakteriserer parcelhuskvarterer.

nye villakvarterer sammen, havde de dækket et areal på størrelse med Bornholm.

De to landsbyer, Rønnede og Kongsted på Sydsjælland, var med fra begyndelsen. De første parcelhusgrunde blev udstykket i slutningen af 1960’erne, og der bygges stadig. I dag byder villakvartererne på en interessant vandring igennem parcelhusets kulturhistorie; fra de første selvbyggerhuse til nutidens nøglefærdige typehuse. Det kan

Rønnede og Kongsted.
Parcelhuskvartererne ligger uden for de gamle landsbyer, hvor der er god plads. Med tiden er landsbyerne Rønnede og Kongsted næsten vokset sammen.

undre, at der ikke er blevet ofret mere opmærksomhed på dette velstandens kulturmiljø. Der er skrevet et par bøger og artikler om emnet, men ellers har enfamiliehuset med eternittag fået lov til at ligge i fred. Måske tager vi parcelhuskvarteret for givet? Hvis ikke vi selv bor i ét, kender vi helt sikkert nogen, der gør. Villaveje med navne som "Irisvej", "Solsortevænget" og "Novembervej" er blevet indbegrebet af hverdag. Netop derfor udgør parcelhuskvartererne et interessant kulturmiljø: Fordi her bor mennesker.

Parcelhuskvartererne ved Rønnede og Kongsted er vokset op omkring to landsbyer af samme navn. Allerede i slutningen af 1960'erne tilbød Rønnede Kommune grunde til borgere, der havde lyst til at slå sig ned i området.

Det store byggeboom fandt imidlertid sted i 1970'erne. Udstykning efter udstykning blev fyldt op med nye huse. Ofte blev en pløjemark forvandlet til et villakvarter i løbet af ganske få måneder. Somme tider var grundene udstyk-

ket så hurtigt, at der endnu ikke var anlagt veje. Så kunne det være svært for de nye ejere at finde frem til det rigtige grundstykke. En beboer oplevede det sådan: "Vi fandt vores grund ved at gå efter lysmasterne. Vi havde tegningerne med, og så kunne vi se, at det omtrent måtte være hér".

I dag har de nye beboelseskvarterer bredt sig så meget, at Rønnede og Kongsted synes vokset sammen. Noget af den gamle landsbystruktur fornemmes dog stadig, især i Kongsted. Omkring kirken ligger de gamle gårde og danner et naturligt centrum. Langs Møllevej, der udgør en slags hovedgade, ligger ældre grundmurede villaer fra 1930'erne og blander sig med forretninger og værksteder. Det giver et levende og varieret gadebillede, der ligger langt fra myten om den uddøde landsby.

Den nyere bebyggelse breder sig som vinger på hver side af byen. Den består fortrinsvis af række-, kæde- og dobbelthuse, og mange af dem er andels- eller lejerboliger. Kvartererne er typiske for 1980'ernes populære "tætte og lave bebyggelse". De viser også tilbage på en periode, hvor økonomisk afmatning tvang kommunerne til at tænke

Selvbyggerhus. Denne type parcelhus var ofte udført efter individuelle tegninger, men karaktertræk går dog igen, blandt andet de åbne vinduespartier og de flade tage. Med årene har ejeren tilføjet en vinkel og en overdækket terrasse.

Selvbyggere i Rønnede. Familien Christiansen byggede i begyndelsen af 1970'erne, og både børn og voksne deltog. Ofte fik man hjælp fra naboerne, når der skulle støbes fundament eller anlægges have. Bagefter blev der budt på øl. Det færdige hus kan ses på side 29.

I de ældste udstykninger, fra slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne, er husene såkaldte "selvbyggerhuse". Ofte er husene opført på grundlag af individuelle tegninger, og det giver en vis variation i gadebilledet.

Der er imidlertid et fast sæt af arkitektoniske elementer, som er med til at understrege områdets enhedspræg. Det drejer sig blandt andet om store, åbne vinduespartier og byggematerialer, såsom tagbeklædning af bølgeeternit. Netop enhedspræget er parcelhuskvarterernes væsentligste karaktertræk, der giver kvartererne deres særlige visuelle sammenhængskraft.

I de parcelhuskvarterer, der er blevet opkøbt af typehusfirmaer, træder enhedspræget særligt tydeligt frem. Krav om prisbillighed betyder, at husene ofte er elementbyggeri, og det giver et forholdsvis snævert udbud af "stilarter".

Da 1990'ernes højkonjunktur atter gav et byggeboom, skød nye parcelhuskvarterer op. De nye huse har stadig en umiskendelig lighed med de traditionelle parcelhuse, idet materialevalget er nogenlunde ens, og arkitektoniske elementer, som store vinduespartier, går igen. Alligevel er der kommet nye træk til, måske med inspiration fra ud-

i andre boligformer end ejerboliger.

De egentlige parcelhusområder ligger syd for Rønnede. Her falder terrænet ned mod det naturskønne område Gøgsmosen, og set fra mosen ligner parcelhuskvartererne et bølgende hav af tage, der ligger gavl ved gavl.

Moderne typehuse. Selvom moderne typehuse stort set benytter samme materialer og arkitektoniske elementer som for 30 år siden, er deres udtryk alligevel forskelligt. Detaljer som smedjerslåger og indbyggede carporte er blevet populære, måske med inspiration fra amerikansk byggestil. Også det såkaldte pagodetag er en ny arkitektonisk variant over parcelhusets traditionelle saddeltag.

landet. Det drejer sig om indbyggede carporte og store gitterlåger, gerne i smedjern. Et andet særtræk er, at haverne er blevet mindre. Folk har simpelthen ikke længere tid eller lyst til at passe en stor have.

På en ganske almindelig hverdagsformiddag hersker der en særlig stemning i Rønnede. De fleste huse er tomme. De voksne er på arbejde, og børnene er i skole. Her og der snurrer en plæneklipper. Stadig flere af husene bebos af folk, der har nået pensionsalderen og endelig har fået tid til at nusse om haven. Man forlader ikke gerne det hus, man selv har bygget, og den have, man selv har anlagt. Mest af alt forlader man nødt det gode naboskab.

Stik imod alle myter om "ligusterfascister", der gemmer sig bag meterhøje hække, tyder meget på, at i parcelhuskvarterer kommer man hinanden ved. Selvbyggere kan fortælle, hvordan tætte venskaber opstod, dengang haver skulle planeres, og fundamenter støbes. Er der børn, fungerer de som effektive katalysatorer for bekendtskaber.

Mange villaveje har opbygget en tradition for årlige vejfester, hvor man mødes over fælles mad og efterfølgende dans. I disse år, hvor mange udstykninger passerer de 25 år, er det oven i købet blevet popu-

lært at holde særlige jubilæums-vejfester. Så pyntes vejen med æresport og flag, ligesom til sølvbryllup og runde fødselsdage. Festerne er en vigtig del af kvarterets liv, for de er med til cementere fællesskabet og definere villavejen som et "os".

Befolkningen i parcelhuskvarterer er blandet. Her bor både arbejdere, akademikere og selvstændige. Der er imidlertid én ting, som mange familier på villavejene har til fælles; tilværelsen som pendler. De fleste parcelhuskvarterer opstod rundt om større byer, men landsbyer som Rønnede og Kongsted blev også ramt af udstykningsfeberen, fordi de lå trafikalt godt. Rønnede og Kongsted lå i Københavns sydlige udviklingsområde, ved Hovedvej 2 og Sydmotorvejen, hvilket gjorde dem til et oplagt pendlerområde. I 1960'erne var bilen blevet hver mands eje og gav almindelige mennesker en hidtil uset grad af frihed. Man var ikke længere afhængig af at skulle bo i nærheden af arbejdet, men kunne flytte ud, hvor luften var frisk og byggegrundene billige. Dermed blev den traditionelle sammenhæng mellem bolig og arbejdsplads ophævet. I stedet skete der en funktionsopdeling af landskabet i boligområder og erhvervsområder. I dag arbejder to tredjedele af Rønnede Kommunes borgere uden for kommunen, heraf en stor del i København.

Kulturmiljøet

Parcelhuskvarterer i Rønnede hører til det yngste lag af kulturmiljøer. Det er afgrænsede helheder, der vidner om en samfundsmæssig velstandsstigning, som gjorde det muligt at bo i eget hus og tilmed langt fra arbejde. Udstykningerne blev lagt et stykke væk fra den gamle landsby, hvor der var god plads til parcelhuse med for- og baghaver, interne vejsystemer og garage til bilerne. Parcelhuskvarterer adskiller sig indbyrdes ved grundstørrelser, gennemgående byggestil og materialevalg, andel af typetegnede huse, bygningshøjde og vejenes navneskik. Kvarterer udvikler sig individuelt med ejerne, men også med særpræg for de enkelte kvarterer. Udpegning som kulturmiljø og organiserede råd om renovering af typehuse og kvarterer kan hjælpe grundejerforeningerne med at bevare kvarterernes helhedspræg i fremtiden.

5. Fakse Ladeplads Kalkbrud og havneby

Erik Møller Nielsen

Fakse Ladeplads synes som så mange andre, mindre bysamfund at være under forandring. Husene er pæne, men forkert vedligeholdt. Butiksruder er mange steder erstattet af blændinger, og skiltene falmer på facaderne. Selvom byen er i forandring, viser den som helhed et kulturmiljø typisk for en havne- og badeby fra 1800-årenes slutning. Fakse Ladeplads har således mange solide, statelige og slidstærke bygninger, og den ligger med sin havnepromenade meget smukt ved kanten af Østersøen.

Historisk opstod Fakse Ladeplads som følge af udskibning af kalk midt i 1800-tallet, og den kunne let være blevet en stor havneby. Senere i 1890'erne blev byen styrket økonomisk, da det københavnske borgerskab begyndte at ligge på landet om sommeren. I dag er bygge indtægtskilder tørret ind, så byen og dermed også kulturmiljøet står tilbage med velkendte problemer. Befolkningen ændrer sammensætning, og byen søger efter en ny identitet.

På Sydøstsjælland ligger kalken tæt under jordoverfladen, og to steder spiller råstoffet en særlig rolle. Det er ved Stevns Klint, hvor der er gamle kalkstensbrud, og ved Fakse, hvor kalken brydes som et råstof, der udskibes fra Fakse Ladeplads.

Kalk er blevet brudt siden middelalderen og har været anvendt til både bygningssten og som brændt kalk til mørtel. Rundt omkring i landet findes kirker og verdslige huse bygget i limsten, som materialet også kaldes. De gråhvide blokke indgår ofte i dekorative blandinger med mursten i en byggestil udviklet af både arkitekter og murermestre. En særlig god og tæt kvalitet blev solgt under navnet Fakse-Marmor, indtil den slap op omkring 1950, og et eksempel på brug af

Østmolen og Kalkkajen. Midt i billedet ses Østmolen og kalkfabrikken med den karakteristiske højsilo. Foran siloen anes endnu jernbanesporene, hvor togene indtil 1982 transporterede kalken ud til havnen. Ved Kalkkajen, til venstre i billedet, ligger DLG.

Østmolen og Kalkkajen. Midt i billedet ses Østmolen og kalkfabrikken med den karakteristiske højsilo. Foran siloen anes endnu jernbanesporene, hvor togene indtil 1982 transporterede kalken ud til havnen. Ved Kalkkajen, til venstre i billedet, ligger DLG.

Fakse Ladeplads. Som navnet antyder, er byen vokset op omkring en havn, der blev anlagt for at lette udskibningen af kalk fra kalkbruddet i Fakse. Det nuværende havneanlæg blev etableret i 1860'erne. Det er tydeligt i byplanlægningen, at direkte jernbane- og vejforbindelser til havnen fik lov at dominere.

den gode Faksesten finder man i havnefogedens hus i netop Fakse Ladeplads.

Kalkbruddet i Fakse er Danmarks største. Det er én kvadratkilometer stort og 45 meter dybt. I 1700-tallet blev kalken brudt i mange små gruber, som var ejet af egnens godser, der havde en eksportforretning i kalken. De brugte hoveriplitige bønder som kuske og arbejdskraft, når kalken skulle

læsses og køres ned til Fakse Strand og siden lastes på de ventende skibe.

Lastningen foregik fra hestevogne, som kørte ud i vandet til de opankrede skibe. Det var en metode, der ofte blev afbrudt af dårligt vejr, og skibene måtte søge læ under Jungshoved. Derfor blev Bregentved og Vemmetofte godser i 1843 enige om at bygge en bro ud i vandet mellem deres pladser, og det var begyndelsen til den nuværende sammensatte havn i Fakse Ladeplads.

Præcist hvor den oprindelige bro lå, er uklart, men det nuværende havneanlægs tre hovedmoler voksede frem omkring 1860 enten som nyanlæg, eller ved at de bestående moler blev forlænget. I 1864 blev transporten mellem kalkbruddet ved Fakse og Fakse Ladeplads over-

taget af en jernbane. Den blev anlagt af løjtnant C.F. Garde som hans private forretning efter overenskomst med de fire største kalkbrudsejere. Jernbanen var i begyndelsen hestetrukket, og rester af den findes endnu bevaret på havnepladsen. Banen betød, at kalksteneksporten kunne mere end firedobles.

Jernbanen blev i 1880 udvidet med persontransport, og den endnu eksisterende villaligende station blev bygget.

Via Stubberup var der

nu forbindelse til København, og det benyttede københavnere sig af. Fakse Ladeplads blev én af Sydsjællands velbesøgte badebyer. Senere kom også en dampskibsrute mellem København og Fakse Ladeplads.

Arbejderlænge i Svinget. Huset er opført i pudset og malet kalksten fra Fakse. Det har en høj kulturhistorisk værdi, fordi det er en af de ældst bevarede arbejderboliger i Fakse Ladeplads. Flere familier boede sammen i huset, blandt andre nogle af byens mange kalkstensarbejdere.

Huse og udhuse på Rosenvej. Den dominerende bebyggelsesform i Fakse Ladeplads er rødstenshuse. De fleste huse er opført mellem 1880 og 1930 og ligger langs Hovedgaden og de tilstødende kvarterer. Som noget særligt for Fakse Ladeplads, som her på Rosenvej, ser man overalt i byens haver små udhuse. De tjente ofte som bolig for husejerne i sommermånederne, når ferierende badegæster lejede hovedhuset.

Samtidig med turismen ved 1900-tallets begyndelse blev de konkurrerende kalkbrud og stenværksteder fusioneret til ét firma, det nuværende Fakse Kalk A/S, hvilket skete på finans- og industrimanden C. F. Tietgens initiativ. Kalkeksperten var stor i disse år. Det nævnes, at 40 skibe på én gang lå i havnen, og næsten enhver skipper i Danmark kendte Fakse Ladeplads. Samtidig var her et større fiskeri, som dog først fik sin egen havn i 1980'erne sammen med en også ønsket lystbådehavn.

Omkring 1920 var op mod 300 mand beskæftiget på havnen inden for kalkbranchen, foderstoffer, skibsbygning og almindeligt havnearbejde ligesom havnen også blev brugt som trafikhavn for hele egnen. Kalken blev transporteret til havnen med jernbane indtil 1982. Da blev Fakse Havnevej bygget som omfartsvej til aflastning af bymidten. Omfartsvejen, der lokalt kaldes "Kalkvejen", løber et langt stykke parallelt med jernbanen næsten som et udtryk for bilens dominans over de gamle jernbaner.

Udviklingen omkring 1900-tallets begyndelse satte skub i byggeriet, og de fleste bevaringsværdige huse, hovedsageligt rødstenshuse, stammer fra årtierne omkring 1900. Det samme gør byens grundstruktur.

Fakse Ladeplads rummer i dag 20 huse bygget af lokale naturkalksten, men den dominerende byggeskik i byen er dog de talrige rødstenshuse bygget mellem 1880 og 1930. Disse huse i 1 eller 1 1/2 etage ligger særlig tæt langs Hovedgaden, men præger også de tilstødende gader. I dele af Hovedgaden og den sydlige del af Faksevej er der nogle større huse, som i byens blomstringstid var rekreative hjem, pensionater og sømandshjem. Takket være byens hurtige oplom-

string over et kort areal og nogle dygtige bygmestre har byen et særligt præg af disse rødstensbygninger i blank mur med smukt afstemte proportioner og mange håndværksmæssige detaljer. Den store omhu og fantasi i opførelsen gør samtidig bygningerne særligt udsatte ved istandsættelser.

Hvor Havnevej krydser Hovedgaden, ligger et bykvarter med en lille smøge ved navn Svinget. Kvarteret opstod i relation til havnen med arbejderboliger, sømandshjem og skibsprovianthandel, og halvdelen af bebyggelsen er opført i kalkstensmurværk omkring år-

Huse opført i kalksten er et ganske særligt træk for Fakse- og Stevnsområdet. Husene blev bygget af den såkaldte Fakse-Marmor, en særlig god kvalitet af den lokale kalksten. Et smukt eksempel på et kalkstenshus er villaen Faksevej 11, der i mange år var beboet af personer med tilknytning til Fakse Kalkbrud A/S.

hundredeskiftet eller før. Skibsprovianten og sømandshjemmet skiller sig ud som store, markante huse i røde mursten. Kvarterets historie udmærker sig således som typisk for Fakse Ladeplads. Svinget, et lidt forsømt kvarter, viser de ændringer i bybilledet, der også har ramt andre dele af byen gennem de seneste årtier. Fysisk har Havnevej skilt kvarteret fra resten af byen, så det i dag udgør sin egen lille enklave.

Fakse Ladeplads oprindelige eksistensgrundlag er ikke længere stabilt. Byen har udviklet sig fra at være et selvforsynende bysamfund omkring en stor havn til at være et sted, man blot bor. Den udvikling vil forstærkes i fremtiden, da grovarefirmaet DLG på havnen er under afvikling. Ligeledes er kalkeksporten over Fakse Ladeplads mindsket væsentligt, da lastbiler har overtaget transporten, og den mindskes yderligere i fremtiden som følge af konkurrence fra andre europæiske kalkbrud.

Kulturmiljøet

I håb om at vende udviklingen har Fakse Kommune valgt at se på Fakse Ladeplads' korte, men begivenhedsrige historie som et aktiv. Byen skal gøres kønnere, blandt andet ved at den værner om sin historie, og dermed bliver mere tiltrækkende for ny beboere.

Redskabet er en bevarende lokalplan for bykernen, som kommunen udarbejdede i 2003, og som rummer både stok og gulerod. Stokken er forholdsvis snævre rammer for byfornyelse og bygningsvedligeholdelse, guleroden et tilbud om rådgivning i bevaringsarbejdet og om økonomisk hjælp via en bygningsforbedringsfond. Restriktioner og tilskudsmuligheder gælder huse, der bidrager til byens særlige historiske identitet, og som er fundet bevaringsværdige.

Den bevarende lokalplan er en vigtig ingrediens i kommunens bestræbelser for en helhedsorienteret byfornyelse. Planen skal vække til omtanke og debat om hele bymiljøet, samtidig med at kommunen søger at modernisere byen med miljøforbedringer af gadenettet, planlægning for nye, store butikker og andre servicetiltag. Man arbejder ikke primært i retning af at etablere nye produktionsvirksomheder, men ser især byens fremtidige styrke som et attraktivt bosættelsesområde, hvor en historisk identitet og mange historiske fortællinger i byrummet er blandt de store aktiver.

6. Stevnnsfortet Kalk og koldkrig

Erik Møller Nielsen

De danskere, der voksede op i efterkrigstiden, levede under en periode kaldet Den Kolde Krig. Det var en tid præget af truslen om udslættelse, hvis en sovjetisk eller en amerikansk general fik ordre til at trykke på knappen nede i en bunker et sted fjernt fra Danmark. I givet fald blev vi instrueret i at kravle under bordet og holde armene over hovedet, når alarmen lød. Grotesk? Ja, men sådan var stemningen bagved dagligdagen.

Når danskerne slappede af over for truslen, var det måske, fordi ingen for alvor troede på atomkrig, eller var det, fordi det er umuligt at forholde sig til sin egen udslættelse? Danskerne regnede i alt fald med, at hvis magtbalancen svigtede, ville der blive tale om en gammeldags, konventionel krig.

Og hvis nu russerne kom, som det hed i folkemunde, var det vigtigt, at forsvaret kunne sinke fjendens sejlads gennem danske farvan-

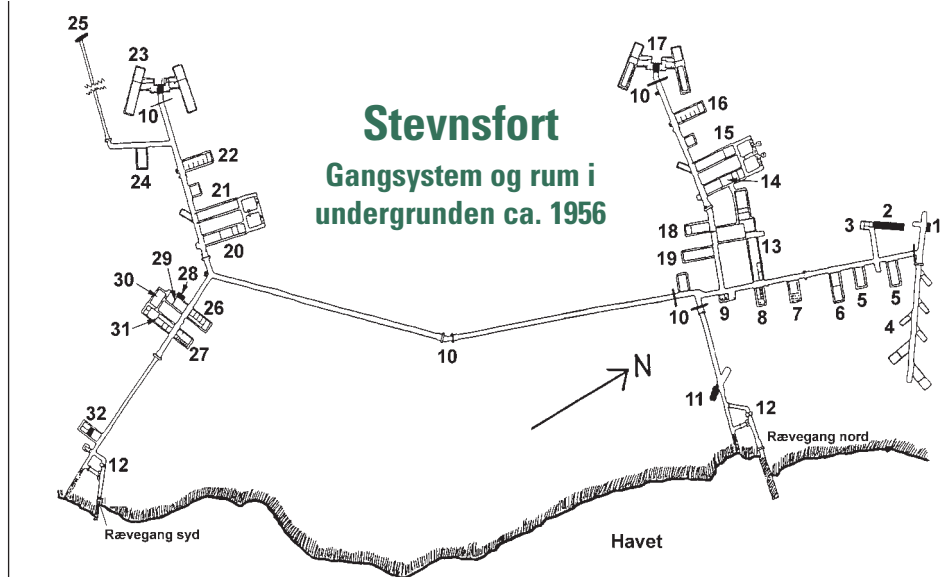
de og hindre landgang på de danske strande. Derfor blev der bygget to moderne forter, som i dag er taget ud af brug, men de ligger der stadig som Den Kolde Krigs kulturmiljøer. Det ene ligger på Langeland, og det andet blev bygget ind i Stevnns klinter få kilometer nord for Rød-vig. Stevnnsfortet skulle bevogte indsejlingen til Øresund, med sine kanoner forhindre fjenden i at stryge miner og med sin radar overvåge lufrummet.

Set på afstand syner Stevnnsfortet ikke af meget. Nogle høje antenner og en radar stikker op rundt om-

Stevnsfortet. Kun masterne afslører på afstand Stevnnsfortet, og det er vanskeligt at se, at her ligger et underjordisk forsvarsanlæg. Midt i billedet ligger Fredskasernen, bygget i gule mursten og med røde tegltage. Bygningerne husede fortets administration, belægningsstuer, opholdsrum og cafeteria. Selve fortet ligger bag vejen, ud mod vandet.

Oversigt over gangsystemer. Stevnsfortet bestod af mere end 1,6 kilometer gange, depoter og magasiner, beboelsesfaciliteter, værksteder, hospital og artillericentraler. Der var også tænkt på et ligkapel. Da fortet i 1982 - 83 blev moderniseret, tog forsvaret det sydlige anlægsområde ud af drift. Rummene står i dag intakt og med den oprindelige indretning bevaret.

kring i det flade, græsklædte landskab, og selve nedgangen til Stevnsfortets underjordiske dele ligger i en bunker. Nedgangen stikker kun lige op af jorden bag ved tre små, hvide bygninger, som i dag rummer tekniske driftsanlæg for Søværnets Operative Kommandos radarstation.

1. Elevator fra nedgangsbunker.	17. Ammunitionsmagasiner P1.
2. Trappe fra nedgangsbunker.	18. Officers- og befalingsmands beboelse.
3. ABC-rensestation.	19. Artilleriværksted.
4. Depotområde.	20. Elværksted og gasfiltre.
5. Magasiner, 150 mm lysgranater og 40 mm.	21. Maskincentral syd.
6. Reservedele.	22. Beboelse pjecebesætning P2.
7. Havaricentral-	23. Ammunitionsmagasiner P2.
8. Toilet og bad.	24. Ammunitionsmagasin 40 mm.
9. Ligkapeller.	25. Gang til 40 mm batteri syd.
10. Panserdøre.	26. Officers- og befalingsmands beboelse.
11. Skakt til overfladen (tildækket).	27. Beboelse menige og toiletter.
12. Flankeringskonstruktion.	28. Skakt til ildlederpost 2.
13. Hospital.	29. Artillericentral.
14. Maskinværksted.	30. O-rum.
15. Maskincentral nord.	31. Artillericentral luftværn / ABC central.
16. Beboelse pjecebesætning P1.	32. Radarrum / Skakt til radar.

Fortet bygges 1951-54. Stevnsfortets underjordiske gange er hugget ind i kalkklienten, 18 meter under jordens overflade.

Disse tre huse ligner med hvidkalkede vægge og gråt eternittag et lille husmandssted, hvis ikke det var for den 25 meter høje radarmast, de to radiosendemaster på grunden og

pigtrådshegnet omkring. Oprindeligt er bygningerne da også et husmandssted, i folkemunde kaldet Svend Åges hus efter den sidste ejer. Det var en af de fire ejendomme, som blev eksproprieret, da fortet skulle bygges. En anden eksproprieret ejendom blev udbygget til kaserne for den godt 150 mand store bemanning af værnepligtige samt befalingsmænd og officerer. Kasernen bruges i dag til sikret ungdomsinstitution, men portvagten vidner stadig om bygningernes militære fortid.

Størstedelen af Stevnsfortet ligger under jorden, og fortets halvanden kilometer lange underjordiske gange er hugget ud i kalkklienten 18 meter under overfladen. Stevnsfortet stod færdigmonteret i 1954 og består af gange, der forbinder fortets kommandorum med de forskellige mandskabsrum og fortets andre installationer.

Konstruktionen af gange og rum skete efter det engelske søværns erfaringer fra lignende anlæg i Dover Klint. Fra søsiden trængte man med boremaskinerne to steder ind i klintens indre. Det skete direkte fra havstokken, og efter anlægsarbejdet var færdigt, blev de to indgange blændet. I stedet blev der ved siden af anlagt to mindre, såkaldte rævegange, som fører fra stranden ind i fortet, og i dag kan den undrende iagttager fra søsiden se de to stærkt forrustede jerndøre, som lukker rævegangene midt i den rå kalkklient.

Klinten uden for Stevnfortet. Den hårde bryozokalk ligger i lag, adskilt af flintelag. Kalkblokkene blev i stort omfang skåret til og anvendt som bygningssten fra 1860 til 1950.

Stevnsfortets indre dele består af to identiske sektioner, en sydlig og en nordlig, som er forbundet med en godt 350 meter lang gang. Gangene er fem meter brede, fem meter høje og har hvælvet loft. De fremstår rå, som da de blev hugget ud. Stevnfortet har et fugtigt indeklima, og gangenes gråhvide vægge er flere steder dækket af et irgrønt lag alger, som trives i de fugtige gange. I sin tid løste man fugtproblemet ved en høj rumtemperatur, ligesom der er anlagt åbne vandrender i begge sider af gangene, som leder kondensvandet bort.

Stevnsfortet blev indrettet med efterladt tysk materiel fra krigens tid. Således blev panserdøre, luger, ventiler til ventilationssystemet, køjer til mandskabet, periskoper, telefonudstyr og kanoner flyttet fra de tyske bunkere langs den jyske vestkyst.

Også Stevnfortets to kanoner er efterladt tysk krigsmateriel, og de er i sig selv et stykke historie. Kanonerne var oprindeligt midterskyts på den tyske slagkrydser, Gneisenau, der blev beskadiget af engelske fly og taget ud af drift. De to kanontårne blev opstillet på Fanø for at bevogte indsejlingen til Esbjerg Havn, og her stod de indtil 1952, hvor de blev flyttet til Stevnfortet.

Hvert pansret kanontårn har to 15 centimeter kanonløb, som otte gange i minuttet kan skyde en 45 kilo tung granat af sted og ramme et skib 23 kilometer ude i Østersøen. Dermed kunne Stevnfortets kanoner bevogte hele den sydlige indsejling til Øresund helt over til Falsterbo på Skånekysten.

Under hvert kanontårn er en sektion med rum til kanonbesætningen, som endnu er udstyret med de køjer med jernramme som kanonmandskabet sov i. Endnu ligger granaterne i ammunitionspotet og ved ammunitionselevatoren op til kanontårnet. Granaterne er desarmeret, men de blev sammen med alt andet materiel efterladt

af søværnet, da fortet blev nedlagt, og skal nu indgå i et planlagt museum på stedet.

Der blev passet godt på Stevnfortet, og endnu ses de jordvolde, som skjulte de mobile luftværnsmissiler, der beskyttede fortet mod et luftangreb. Selve fortet skulle kunne klare en fuldtræffer fra en

“Svend Åges Hus”. Husmandsstedet var en af fire ejendomme, som blev eksproprieret, da Stevnfortet blev bygget. Huset har fået navn efter den sidste ejer. I dag huser bygningerne det tekniske driftsanlæg for radarstationen.

Gneisenau kanoner. Stevnsfortets to dobbeltløbende kanoner stammer fra det tyske artilleriskib Gneisenau. I 1943 blev de opstillet i det tysk byggede batteri, Grådyb på Fanø, hvor den tyske besættelsesmagt efterlod dem. I dag understreger kanonerne områdets identitet som kystfort og fortæller desuden en vigtig historie om Danmarks rolle i forsvaret af den vestlige verden under Den Kolde Krig.

taktisk atombombe, og et kraftigt ventilationsanlæg kunne filtrere luften for atomstøv.

Fortets sydligste sektion blev allerede 1982 - 84 taget ud af brug, da Stevnsfortet overgik fra bevogtningsopgaver til i stedet at overvåge færdselen gennem Øresund. I det tidligere hospital i fortets nordlige sektion indrettede søværnet nu en overvågningscentral, og Svend Åges hus blev forsynet med en stor radar.

Operationsrummet, det såkaldte O-rum, var hjertet i overvågningen, og det står som søværnet efterlod det, da Stevnsfortet blev nedlagt i 1999. O-rummet var forsynet med udstyr, som kunne aflytte østblokkens radiokommunikation, ligesom 1980'ernes topmoderne edb-maskiner blev installeret. Endnu står pultene med de runde radarskærme tilbage, og ringbindene med befalinger, koder og signaler står stadig på hylderne.

Stevnsfortet er nu historie, og Den Kolde Krig er slut. Den tredje december 1999 tordnede kanonerne sidste øvelsessalve ud over Øresund mod den fjende, der heldigvis aldrig dukkede op, og som endog helt fordampede, da muren faldt i 1989.

Kulturmiljøet

Størstedelen af Stevnsfortets forsvarsanlæg er anbragt under jorden. Det er derimod antenner, radaranlæg, jordvolde og tracéer efter affyringsramper, som er de synlige spor af Den Kolde Krigs historie i Danmark. Under jorden ligger fortets indre rum, hvis apparatur og inventar afspejler samfundets ønske om at holde øje med fjendtligt-sindede skibe i Køge Bugt.

Den Kolde Krigs ophør gjorde fortet overflødig. Med planerne for et museum i Stevnsfortet bevares og formidles et kulturmiljø af national betydning. For de overjordiske anlægs vedkommende bliver der tale om det paradoksale at formidle et kulturmiljø, der af strategiske grunde skulle være så lidt synligt som muligt.

7. Helligkilden i Mogenstrup Fra kildemarked til landsby

Erik Møller Nielsen

Når vi i vores bil suser gennem landsbyen Mogenstrup, ænser vi næppe andet end en smuk kirke, lidt skov og en landevejskro. Bag kroen og kirken rejser den skovklædte Mogenstrup Ås sig, og passerede vi ikke en lavning med en å? Åen, som vi passerede for nedadgående, er Fladsåen, og i lavningen lå engang en vandmølle, men kun fantasien kan nu mane møllen frem for det indre blik.

Vejen vi kører på blev åbnet i 1824 som et led i de store vejreformer fra slutningen af 1700-tallet. Den erstattede en gammel vej som gik over den endnu bevarede mølledæmning. Fra mølledæmningen fortsatte den gamle vej øst om kirken, hvor vi i dag kører vest om den.

Vejen er smukt anlagt set fra bilistens synspunkt, og nu går det igen opad, for Mogenstrup ligger i en dal. Snart er vi ude af landsbyen, som er et kulturmiljø, der udsprang af middelalderens katolske tro.

Den smukt beliggende kirke blev bygget af kampesten i middelalderen og senere udvidet med et fag og tårn bygget i munkesten. I 1867 blev kirken restaureret og har måske ved samme lejlighed fået sit nuvæ-

rende udseende. Bemærkelsesværdigt i kirken er den indemurede kildeblok i våbenhuset. Det er en indsamlingsbøsse, og ordet kilde refererer helt præcis til den helligkilde, som er nøglen til Mogenstrups og kirkens historie.

Da landet i middelalderen blev inddelt i sogne, opstod Mogenstrup sogn som et usædvanligt lille ét. Logisk set ville Blangslev, der ligger to kilometer syd for Mogenstrup, være et mere naturligt valg til sogneby; her var vistnok oven i købet et lille kapel i forvejen. At Mogenstrup fik kirken, kan landsbyen takke netop kilden for. Antageligt har den været en hellig offerkilde allerede fra hedensk tid, men da kristendommen kom, blev det gamle helligsted overtaget af kirken og derpå viet til Skt. Magnus, eller Mogens i folkemunde. Det er således en katolsk helgen, der har givet navn til landsbyen Mogenstrup.

Helligkilder blev opsøgt af mennesker, der valfartede langvejs fra på grund af kildernes helbredende kræfter. Især sankthansnat var et populært besøgstidspunkt, for da blev helligkildernes vand anset for at være særligt virksomt.

Det var skik, at besøgende ofrede en skilling til kilden i kildeblokken. I Mogenstrup Kirke er den

Kildeblokken. Langt tilbage i tiden har man brugt at ofre penge til helligkilden i Mogenstrup. Mønterne blev lagt i kildeblokken, der var muret ind i våbenhusets væg. En åbning i muren over kildeblokken gjorde det muligt at ofre penge udefra.

Mogenstrup. Oprindeligt løb kilden i Kirkeskoven nedenfor kirkegården, men blev flyttet, da landevejen blev anlagt i 1824. I dag har kilden sin placering over for Mogenstrup Kro.

muret ind i våbenhusets væg. Et hul i væggen sørgede for, at kildeblokken også kunne benyttes udefra af de kildesøgende. Ofringerne, eller betalingen, var kirkens indtægt, og må være forklaringen på, at et lille sogn som Mogenstrup kunne eksistere. Kirkeregnskabet fra 1600-tallet fortæller, at det mest var fattige, svage og krøblinge, der besøgte kilden. Derfor var indtægten ikke stor, men alligevel kunne indtægterne fra kilden betale for vedligehold af kirken og af kildens omgivelser samt kirkens traditionelle

uddeling af penge til sognets fattige. Men kildeindtægterne faldt efterhånden som folks tro på kilden dæmpedes af oplysning og verdslig medicin.

Et andet og meget verdsligt fænomen omkring kilder fortsatte, selv om folk mistede troen på kilders helbredende kræfter. Det var kildemarkedet, og det opstod sikkert samtidig med helligkilden ud fra devisen, at hvor godtfolk er, kommer godtfolk til. Alle kom til kildemarkedet; både de raske, der ledsagede de syge, og almindeligt vejfarende samt alle, der blev tiltrukket af rygter om kildens kræfter. Det kunne man tjene penge på.

På kildemarkedet kunne man handle, drikke, møde løse fruentimere og se på markedsføgl i telte og boder, og det indimellem vilde leben på kildemarkedet beskrev Christian Winther i 1885 i digtet "Hjortens Flugt". Kirkens folk følte, at det rørige folkeliv måtte standses, og prøvede, men uden held. De store indtægter fra kilden tilfaldt nu ikke længere kirken, men de omrejsende handelsmænd og teltholdere samt ikke mindst kroen tæt ved kirken. Den blev bygget 1829 til vederkvælgelse for de vejfarende.

I Mogenstrup har vi altså en situation, hvor en oprindelig hedensk offerkilde bliver overtaget af kirken og viet til en helgen. Dernæst opstod et profant folkeliv i alle ordets afskygninger. Kildemarkedet gjorde stedet kendt og placerede Mogenstrup på landkortet, og der opstod efterhånden en bebyggelse.

Mogenstrup Kirke. Den hvidkalkede romanske kirke ligger i skoven uden for Mogenstrup. Den er formentlig bygget i forbindelse med helligkilden.

Sankt Mogens Kilde er formentlig en hedensk offerkilde, som med kristendommens indtog blev viet til den hellige Magnus, i folkemunde kaldet Mogens. Magnus var jarl på Orkneyøerne, men hans fætter og medjarl Håkon Paulsson myrdede ham. Efter sin død blev han helgenkåret og dyrket over hele Norden. Sankt Mogens har givet navn til landsbyen Mogenstrup.

På landkort fra 1830'erne er området bebygget tre steder. Det er Mogenstorp, Pederstorp og Bostorp. Videnskaben om stednavnernes oprindelse fortæller os, at efterledet "torp" betyder bebyggelse, og at konstruktionen over et personnavn var skik ved vikingetidens slutning, eller ved kristendommens indførelse, om man vil.

Foruden denne indirekte henvisning til en bosætning på overgangen til kristendommen har vi også en skriftlig omtale af Bo's gård. I 1277 skænker en præst i Roskilde gården til Sankt Peders Kloster i Næstved. Lytter vi til den folkelige hukommelse, kan folk på egnen huske, at Borupgård blev kaldt "sørøvergården". Lægger vi hertil, at Fladsåen var sejlbær, selv for snekker, har vi et billede af bonden og vikingen ved navn Bo, som lagde sin gård her. Den lå langt fra havets trusler om sørøveri, men stadig med den næsten livsvigtige adgang til havet.

Borupgården lå ved åen, knap en kilometer øst for kroen, omtrent i kanten af den nuværende golfbane. Formentlig har gården ligget ved den opdæmmede møllesø. I 1927 brændte den gamle gård, men genopførtes ved vejen, hvor den nu ligger.

Kilden lå i den fredede Kirkeskov tæt ved kirken, men i 1824 kom den i vejen for det nye vejbyggeri og blev ledt til skovens udkant. Nu lå den over for kroen og kun med den nye vej som adskillelse. Her er den stadig, og ved dens stensatte kildespring kan man dvæle og fundere over, at Mogenstrup så at sige udsprang af selv samme kilde.

I 1882 ophørte kildemarkedet, men den megen folkelige aktivitet i Mogenstrup havde skabt en tradition, og markedet blev afløst af skovture og almindeligt udflugtsliv i den bakkede natur.

Vender vi et par blade mere i Mogenstrups historiebog, er der endnu en interessant historie, for bosætningsmønstret rummer både helt almindelige og specielle træk, der kaster lys over, hvordan Danmarks landsbyer er opstået.

Kildemarked i Mogenstrup. Ifølge folketroen var helligkildens kraft på sit højeste sankthansnat. Da søgte folk fra hele Sydsjælland til Sankt Mogens Kilde for at blive helbredt af det hellige vand. I forbindelse med den årlige besøgsdag var der kildemarked, med boder, gøgl og musik.

Det andet torp var “Pæterstorp”, kendt fra skriftlige kilder i 1307. Denne bebyggelse blev senere til landsbyen Pederstrup med fire eller fem huse og to firelængede gårde, hvoraf den ene er bevaret i udkanten af den moderne villa- og parcelhusby, som er vokset frem vest for vejen.

Det tredje torp var Magnustorp, nævnt 1292, som i dag er kernen i Mogenstrup. Her malede vandmøllen, her ligger kirken, og hertil valfartede folk i århundreder for at opsøge helligkildens helbredende kraft og lægge en mønt i kildeblokken.

Kulturmiljøet

Kirke, kilde, vej og kro udgør hovedelementerne i Mogenstrups kulturmiljø. Kirken gør opmærksom på sig selv, mens kilden er et mindre synligt element. Kildeblokkenes funktion er til at aflæse, når vi kender middelalderens tro og forestillingsverden. Sygdom kunne helbredes ved den hellige kilde, hvorfor folk kom langvejs fra for at søge hjælp i kirken. Nutiden har markeret den historiske kilde på den anden side af vejen i et anlæg, som dog ikke er synligt for den vejfarende. I dag er det golfbanen og kroen, der byder sig til, når vi farer gennem landsbyen. Rammerne omkring det beskrevne kulturmiljø er ændret voldsomt i kraft af byvækst og grusgravning. Dele af disse nye elementer bør tænkes med, når fremtidens kulturmiljø udpeges i Mogenstrup.

8. Bondegården Skovly Levende bindingsværk

Erik Møller Nielsen

Skovly er en typisk, men efterhånden sjælden repræsentant for den firlængede sjællandske bondegård med overkalket bindingsværk. Gården ligger ved en lille lund og omgivet af hestefolde lige op til gadekæret i landsbyen Kragevig på Jungshoved. Landsbyen ligger i et bakket landskab, lige før det glider over i de flade strandområder ned mod Bøgestrømmen.

Landsbyen er i sig selv et lille stykke landbrugshistorie, i og med at gårdene aldrig er udflyttet. De ligger stadig samlet som i fællesskabstiden, og den lille tætte landsby med yderligere et par gårde og tre huse rummer et sjældent set kulturmiljø i bindingsværk.

Sikre efterretninger om Skovlys alder er fra 1661, hvor en kilde nævner, at gården blev ødelagt under svenskernes hærgen i Sydsjælland, og Skovlys stuehus er formodentlig fra den tid. Men gården er sandsynligvis ældre. Oprindeligt hørte Skovly under godset Gammel Oremandsgård, som havde et antal hoveripligtige bøndergårde, hvor beboerne leverede arbejdskraft som en del af huslejen. De boede i små landsbyer, herunder Kragevig. Indtil midten af 1700-tallet var Oremandsgård kongens ejendom, herefter kom godset i privat eje.

Ejeren hed i 1922 Christoffer F. Hage, og han frasolgte dette år Skovly til en bonde ved navn Mads Hansen, som altså blev den første selvejer på gården.

Indtil ejerskiftet i 1922 havde Skovly bevæget sig gennem århundrederne, uden at kernen i bygningerne var ændret væsentligt,

Landskabet ved Kragevig. De sidste 200 års effektivisering af landbruget betyder, at de gamle overdrevsarealer er omlagt til landbrugsjord. Ved Kragevig er det oprindelige landskab med spredte trægrupper og vidtstrakte enge endnu bevaret. Det skyldes blandt andet en omfattende fredning af området.

for bygningernes proportioner passede til datidens landbrug. Gårdens forpagtere skaffede mere plads ved at tilføje flere bygninger. Det skete i 1700-tallet, da den oprindeligt to-længede gård fik tilføjet to bygning-

Kragevig 1834. Den velbevarede bebyggelse og ejerlavsstruktur gør Kragevig til en unik kulturhistorisk helhed, fordi landsbyen ligger, som den altid har gjort. Kragevig blev udskiftet i 1795, men ingen af gårdene flyttede ud. I dag er sporene efter ejerlavsstrukturen stadig genkendelige i diger, markskifter og vejforløb.

ger, således at den fremstod firlænget. Men de enkelte længer stod som separate huse. De blev først i løbet af 1800-årene sammenbygget til det nuværende lukkede gårdsrum omkring den stenbrolagte gårdsplads.

En anden, formentlig mere usædvanlig tilføjelse til Skovlys stuehus, er det såkaldte korshus fra 1850. Det er en tre fag lang og et fag dyb udbygning mod syd på stuehusets langside. Udbygningen, der har høj rejsning svarende til stuehusets, giver hele bygningen et vist stateligt præg. Korshuset blev sat på, da gårdmanden fik en ny og yngre kone, som forlangte et ordentligt soveværelse. Og det fik hun.

Gennem Skovlys lange liv er bygningerne udvidet med nye fag. Bindingsværket er repareret og skiftet ud flere gange. På den måde rummer Skovlys længer et arkiv over mange generationers byggeskik på Sydsjælland, hvilket væggenes detaljer afslører.

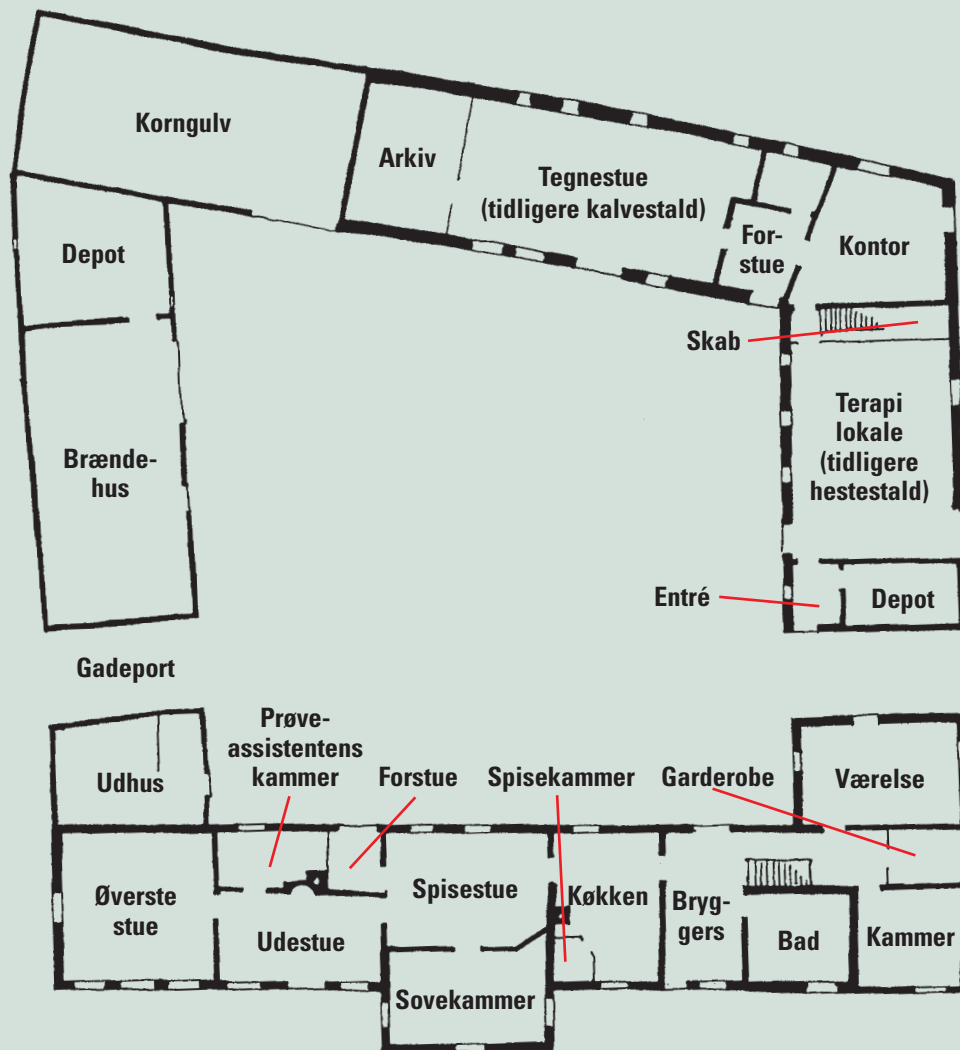
Skovly. Gården er en smuk repræsentant for den sjællandske bondegård, hvor overkalket bindingsværk og tavler er karakteristiske. Gården kan dateres tilbage til 1600-tallet, men er sandsynligvis ældre. Igennem århundreder har skiftende ejere tilpasset bygningerne deres behov, og bygningslagene kan stadig spores i Skovlys mure. Det gør gården kulturhistorisk værdifuld.

Tavlene mellem bindingsværket, som udgør væggen, er bygget af mange forskellige materialer, og i det selvsamme hus varierer tavlene meget. De er bygget af teglsten, soltørrede lersten eller kalksten fra Stevns Klint. Andre steder er væggen lerklinet og opført af flettede pilegrene beklasket med halmblandet ler, hvilket er en teknik, som i Danmark har været kendt siden stenalderen.

Også bindingsværket viser, at gammelt træ blev genanvendt som bygningstømmer. I gårdens bindingsværk indgår træ, der ligner genbrugt tømmer fra middelalderen. Også en udtjent skortenshammer fik nyt liv som vægstolpe i Skovlys hestestald. Skortenshammeren lå oprindeligt som en tværbjælke over husets åbne ildsted, og bjælken bærer den daværende fæster, Peter Jensens, initialer og årstallet 1738 for det år, da gården fik sit nye ildsted.

Når Skovlys bygninger i dag rummer så mange oprindelige detaljer, skyldes det, at gården ikke gennemgik det 20. århundredes foran-

Grundplan over gården. Grundplanen viser rummenes anvendelse i dag. De nuværende ejere har istandsat den gamle gård med sans for at bevare det oprindelige udtryk, samtidig med at nye funktioner er blevet indpasset.

SKOVLY - KRAGEVIG PLAN - 1 : 1200

dringer. I 1952 overtog Mads Hansens søn gården, og han boede der helt til begyndelsen af 1970'erne. Rundt omkring i landet blev massvis af andre lignende gårde ombygget voldsomt eller helt jævnet med jorden som led i strukturændringer i landbruget. Heldigvis, må vi sige i dag, fulgte sønnen ikke med tiden, og han var ikke nogen flittig og driftig landmand. Han lod bygningerne stå i deres, som årene gik, mere og mere skæve, let sammensunkne skikkelse.

Naturligvis havde hans indstilling til landbrug økonomiske konsekvenser, og sikkert derfor fik han engang i 1960'erne den tanke at udstykke byggegrunde ved Kirkenoret ved Jungshoved. Men heller ikke det lykkedes, for der rejstes en fredningssag. Den resulterede i fredning af landskabet og Kragevig ejerlav i 1976. Lykkeligvis for kulturmiljøet skød ingen huse op i det urørte landskab, som omfatter begge sider af Jungshoved Nor og strækker sig sydover ned til byen Sandvig.

Mads Hansens søn blev boende på Skovly til sin død, mens jorden siden udstykningsforsøget blev drevet fra Oremandsgård. Det nu

museumstjenlige Skovly fortsatte sin tornerosesøvn, og intet blev nedbrudt eller ombygget, men dog nødtørftigt vedligeholdt. Sådan stod Skovly, ubeboet frem til 1992, hvor den nuværende ejer flyttede ind i den nu fredede, men forfaldne gård.

I dag har Skovly fået nyt liv. Den nordre længe, som er gårdens gamle kalvestald, fungerer nu som tegnestue. Det krævede ændringer at indrette rummet til erhverv. Lysningsarealet blev øget ved at sætte små vinduer i længens markvendte side. Ligeledes kom der glasdøre mod gårdpladsen, men alle lysarealer er i dag forsynet med revledøre,

Gården før den seneste istandsættelse. Den spånklædte gavl fra 1800-tallet er en lokal byggeskik.

som er en slags skodder bygget af brædder. De lukkes hver aften, så bygningen ikke står og skinner i mørket.

En så gammel gård som Skovly rummer flere lag aflejret i sig, som en hilsen fra århundrederne. Gården i dag repræsenterer alle disse lag, samtidig med at den opsamler nye lag ved nutidens brug af bygningen. Dens mærker er ikke sår, men adelsmærker og budskaber om gårdens evne til at tilpasse sig ændrede vilkår. Den er sejlivet.

Kulturmiljøet

Skovly er en egnstypisk repræsentant for den firlængede sjællandske bondegård med overkalket bindingsværk. Skovly ligger i landsbyen Kragevig i et bakket sydsjællandsk landskab med lunde, hegn og vide udsigter ud over markerne. Stuehuset og udlængernes proportioner passede til landbrugets driftsformer på opførelsestidspunktet i 1600-tallet. Skiftende ejere foretog kun små ændringer og lod bygningerne passe sig selv. Gården blev som enkelte andre gamle danske gårde bygningsfredet i 1970'erne, omtrent samtidig som en landskabsfredning kom til for at værne det omgivende guldalderlandskab.

Fredning beskytter mod aktiv nedbrydning, men ikke mod forfald. I øjeblikket kniber det med landskabsplejen i Danmark på grund af usikkerhed om fremtidens landbrugsordninger. Men dagens Skovly er et eksempel på, at en ny erhvervsfunktion godt kan underordne sig en bygningsfrednings stramme krav og bidrage til at bevare et værdifuldt kulturmiljø.

9. Hospitalet på Oringe Sindets kulturmiljø

Erik Møller Nielsen

Oringehalvøen umiddelbart syd for Vordingborg rummer et hospital for sindslidende mennesker, eller rettere rummede. Både som hospital og som et kulturmiljø er halvøen med dens bygninger under hastig afvikling, siden hospitalet blev nedlagt og overgik til distriktpsychiatrien i 2001. Alligevel er der grund til at beskrive det kulturmiljø, som var engang, for des bedre at forstå og værdsætte det, der måtte blive tilbage, når Oringe er blevet formet til sin fremtidige rolle.

I folkemunde er stedet altid blevet kaldt Oringe. De officielle navne har dog skiftet gennem tiden. Således hed det Amtshospitalet i Vordingborg, og før det Statshospitalet i Vordingborg. Mellem 1939

og 1969 indgik ordet sindssygehospital eller -anstalt i navnet. Men det oprindelige navn ved åbningen i 1858 var "Helbredelsesanstalten for Sindssyge ved Vordingborg", og det fortæller klart med hvilke tanker Oringe blev indrettet. Det er ordet helbredelse, der er nøglen til bygningsanlægget og dets placering i et afsondret landskab med skov og åbne arealer.

Tanken bag en anstalt for østifternes dårer, afsindige eller sindssvage, som de blev kaldt med datidens rent lægefaglige ord, tog form som et samarbejde mellem justitsministeriet, amtmændene i Sorø og Præstø amter og Sjællands landfysicus. Som model havde de den første anstalt af sin art, der var åbnet i 1852 i Risskov ved Århus. Hvad behandling angik, havde man erfaring fra dåreanstalten på Præstø amts sygehus i Næstved, der bestod af to stuer og otte celler. Behandlingen her omfattede igler, arelading, husgerning, håndarbejde, venlig tiltale samt have- og markarbejde.

Have- og markarbejdets betydning som led i behandlingen var større, end mange nok vil tro i dag, hvor mange alvorlige sygdomstegn behandles med medicin og samtale. Men i 1800-tallets midte kendte

Indkørslen til Oringe. Arkitekten Gottlieb Bindesbøll tegnede Oringe som et symmetrisk anlæg med en centralt placeret hovedbygning og adskillige sidefløje. Hovedbygningens stueetage var indrettet til overlægen og hans familie med et kontor og en rummelig lejlighed. Over ham, på første sal, boede inspektøren. Derudover rummede hovedbygningen kirke- og festsal foruden kandidatbolig og skolestue.

Oringe. Hospitalet ligger på Oringehalvøen, der ligger som en grøn kile mellem Sjælland og Masnedø. Halvøen er naturskøn med bløde bakker og skov. I datiden mente man, at det var vigtigt at bringe de sindslidende tæt på naturen. Oringehalvøen var med sin natur og isolerede beliggenhed derfor oplagt, da staten skulle vælge en placering til det nye hospital.

man kun få generelle præparater med virkning på dårerne. Det var for eksempel opiumsdråber mod uro, og derfor hældede man mere til naturen som én metode til helbredelse.

I den forbindelse er det værd at bemærke, at guldalderens åndelige og kulturelle idéer endnu var levende tankegods i Oringes første mange år. Dette tankegods opere-

rede med begreber som “ånden i naturen”. Digtere som Adam Oehlenschläger, der forfattede digtet “Guldhornene”, og naturvidenskabsmænd som H.C. Ørsted, der opdagede elektromagnetismen, troede på ånden i naturen, som også malerkunsten på sin side søgte at afbilde i beåndede naturscenerier.

Oversat til en helbredelsesmetode er naturen ikke kun pæn og smuk, men et aktiv, der blev anset for at have en direkte mentalt beroligende virkning på de afsindige, og det var et første skridt på vejen mod helbredelse. Oringe blev derfor lagt i afsondret, smuk natur. Samtidig blev simpel bevægelse, fysisk arbejde, også et led i behandlingen, og jorden og skoven kunne bruges dertil.

Allerede i 1861 havde den første overlæge planer om udstykning af 26 husmandslodder på området. De skulle ledes af en plejer, som havde tre såkaldt helbredelige patienter i en form for familiepleje. Man skal dog frem til 1891, før der blev udarbejdet planer for en landbrugsafdeling, som kom i gang 1897.

Parken. Naturen var en meget vigtig del af hospitalets behandling af de sindssyge. Vandringer i parken ved Oringe styrkede kroppen og blev anset for at have en beroligende effekt. Hække, træer og buske afskærmede parken fra yderverdenen og gjorde den overskuelig for patienterne. Sammen med hospitalets bygninger og andre anlæg udgør det opdelte og afskærmede parkanlæg et vigtigt element i den kulturhistoriske helhed.

Patienter på havearbejde. Lægerne på Oringe anså fysisk arbejde, herunder havearbejde, for at være et vigtigt middel i behandlingen af sindslidende. På fotoet fra 1947 er patienter i færd med at plukke jordbær i gartneriet.

Anstalten stod for driften med 20 stykker kvæg og over 50 svin, som 70 patienter passede.

Foruden jordbruget indgik den eksisterende skov i bevægelses- og naturaktiviteter såsom skovture, til hvilket formål der blev bygget en tepavillon med dansestrade ude i skoven. Pavillonen eksisterer endnu, men er ligesom sektionshus og kapel ikke fredede eller udpegede som bevaringsværdige.

Oringe blev indrettet på en sådan måde, at da murene faldt, og patienter i større omfang kom udenfor til landbrug og skovture, da opretholdt man stedets afsondrede karakter ved at begrænse udsigtslinjerne med beplantning. På den måde kunne patienterne fortsat færdes i et lukket, overskueligt og uforstyrret miljø. Fra en kulturmiljøbetragtning er det problematisk at fælde træerne og skabe udsigter, fordi det forringer oplevelsen af det oprindelige behandlingsmiljø.

Arkitekturhistorisk udgør det oprindelige bygningsanlæg en perle. Arkitekten var Gottlieb Bindesbøl og Oringe regnes blandt hans

vigtigste værker, måske kun overgået af hans museumsbygning for Thorvald Berthelsen i København.

Det oprindelige bygningsanlæg fra 1857 bestod af 19 bygninger, som dannede et symmetrisk, herregårdslignende anlæg. Hovedbygningen er i tre etager, mens de øvrige bygninger er i to eller én etage. Alle bygninger er i gul, blank mur, uden synlig sokkel og med ens tage med udhæng, lidt ligesom nutidens parcelhuse. Tagene er helvalmede således, at bygninger med kvadratisk grundplan får pyramideformede tage.

Sektionshus og kapel. I det lille firkantede sektionshus på Oringe foretog lægerne indtil 1987 obduktioner. Bag sektionshuset ligger kapellet, hvorfra patienterne blev begravet. Bygningerne er ikke fredede, selv om de må siges at have haft vigtige funktioner i forhold til hospitalets virke.

Tehuset. Den lille pavillon ligger smukt i skoven og ned til vandet. Det blev blandt andet brugt til fester for hospitalets patienter, hvor der også blev danset på dansestraden, der ligger ved siden af tehuset. Bygningen er ikke fredet, selv om den fortæller en vigtig historie om dagliglivet på hospitalet.

Som helhed taler bygningerne ikke ved pynt, men ved proportionering og deres indbyrdes placering. Anlægget søgte således at nærme sig det almindelige borgerlige boligbyggeri i samtiden og at undgå monumentalitet til fordel for et venligt udtryk.

Af de oprindelige 19 bygninger blev de 13 fredet i 1945, men nedrivninger og ombygninger har forstyrret dels detaljen og dels det oprindeligt strengt aksefaste anlæg, bygget med en mands- og en kvindeside. Oringe var lukket med adgang gennem gitterporten, som lå mellem to pavilloner. For de patienter, der ikke måtte komme ud, var der beplantede gårde mellem bygningerne og de to halvcirkelformede ringmure.

Bindesbølls bygningskompleks var bestemt til 120 helbredelige patienter, men med tanke på udvidelser. Den første udvidelse kom allerede i 1870, hvor der blev gjort plads til i alt 400 nu også uhelbredelige patienter. Udvidelsen, der blandt andet bestod af to såkaldte højhuse, blev påbegyndt af Bindesbølls konduktør, arkitekt J.H. Nebelong, men færdiggjort af hans bror. Sit maksimale omfang nåede Oringe i 1925, hvor hospitalet var en selvforsynende lille by med 798

patienter som indbyggere. Det blev samtidig Vordingborgs største arbejdsplads.

Distriktspsykiatrien har nu efterladt Oringe som tomme bygningsskaller. Tilbage vil i fremtiden være de fredede dele af Bindesbølls værk, der står som markante stilhistoriske monumenter og væsentlig arkitektur. Bygningerne er så store, at man nødvendigvis må finde en moderne anvendelse af dem under hensyn til deres fredede status og forhåbentlig også kulturmiljøet.

Kulturmiljøet

Oringes kulturmiljø minder om et herregårdsmiljø, hvor hospitalet ligesom herregården ligger omgivet af en park. Oringes bygninger er markante i deres arkitektoniske udtryk, og de er fredet. Parken blev oprindeligt anlagt med grønne plæner, gange og træer, og naturen havde en funktion i behandlingen af de sindssyge. Det lukkede bygnings- og landskabsrum tjente det dobbelte formål at indgyde patienterne tryghed og at afsondre dem fra omverdenen. En dansepavillon hørte med til adspredelserne, mens sektionshus og kapel vidner om hverdagens alvor.

Fortællingen i det samlede kulturmiljø er i dag truet, nu hvor hospitalsbygningerne er tømt for funktioner. En bevarende lokalplan kan være midlet, som opretholder anlæggets struktur, sikrer de bevarelsesværdige bygninger og giver retningslinjer for eventuelt nyt byggeris placering, samtidig med at parkens egenart fastholdes.

10. Søen ved Ugedige Vandet vender tilbage

Erik Møller Nielsen

Dette er historien om, hvordan mennesket bruger og vedligeholder naturen og nogle gange genskaber den. Natur er måske så meget sagt, da 6000 års landbrug har friseret det danske landskab og skabt den vilde natur om til det kulturlandskab, som vi i dag forbinder med fri dansk natur. Det er også kendt, at mennesket ofte har brugt naturen forkert, og at den i dag har brug for en hjælpende hånd til at finde en ny balance. Den genoprettede natur bliver sjældent mage til den "oprindelige", men der skabes et stykke kultiveret natur til glæde for friluftsfolket.

Den nye sø ved Ugedige, kort efter etableringen. Lyse stubbe foran træerne til venstre afslører, at skovkanten er rykket tilbage.

Ved slutningen af sidste istid dannede store gletschere ufattelige mængder smeltevand, som løb afsted i brusende strømme både foran, på og under isen. Vandstrømmene under isen løb i tunnelsystemer, lukket ovenfor af isen og nedadtil af undergrundens grus og ler. Isen skabte et stort tryk på vandet, som derved fik voldsom kraft. Vandet spulede og skyllede nogle steder underlaget væk og efterlod dybe, langstrakte tunneldale med stejle sider og en ujævn bund med en række lavninger adskilt af tærskler på tværs af dalen.

Sådan opstod landskabet med søerne syd for landsbyen Ugedige ved Lekkende Gods. I smeltevanddalen strandede vandet og efterlod en stribe søer, som mennesker årtusinder senere gav navnene Bundløs, Benthes Sø, Ugedige Sø og Lekkende Sø. Søerne strækker sig over halvanden kilometer syd for Ugedige. Ugedige og Lekkende Søer lå tæt ved hinanden og kaldtes i folkemunde Brillesøerne på grund af deres omrids. Det er deres forandring, historien her handler om. Ved aktiv indgriben omdannedes to næsten tilgroede, grumsede søer til én stor sø, som er blevet et langt mere dominerende element i landskabet end før.

Med tiden var vandkvaliteten i de tre små søer ved Ugledige blevet så dårlig, at det gik hårdt ud over dyr og planter. Vandstanden måtte hæves, og to af søerne blev sammenlagt til én. Resultatet er den langstrakte Ugledige Sø, der i dag er levested for et rigt dyreliv.

Istidsbankerne syd for søen er dækket af Hovskov, hvis afsnit nærmest søen, Dyrehaven, består af store solitære bøge, der kræver et afgræsset landskab for at kunne brede sig. Højt oppe på en lille, næsten cirkulær banke, der skyder sig ud i søen, ligger den gule hovedbygning til

Lekkende Gods, som er opført i 1838 som jagtslot. Højdedraget på den anden side af søen er indtaget af landsbyen Ugledige.

Det bakkede landskab med søerne har i umindelige tider været yndet og værdsat af folk. Ugledige landsby var i 1960'ernes bølge af byboeres udflytning til landsbymiljøer blandt de foretrukne idyller på Sydsjælland. Dengang var hovedbygningen til Lekkende Gods midt i et næsten 40 år langt forløb som lejet ud til skolevirksomhed.

Til områdets ældre historie hører, at før den nuværende, snorlige landevej, kongevejen, fra Vordingborg til Køge blev anlagt omkring 1700, snoede dens forløber sig ned forbi Brilllesøerne og ind gennem Ugledige landsby. Hvor den gamle kongevej passerer den vestlige ende af søen ved Ugledige, var tidligere en lille plads i skovbrynet, hvor folk kom til marked eller til folkemøder i det fri. Pladsen ligger overfor Dyrehaven med indgang ved traktørstedet "Lerhuset", der lukkede så sent som i 1960'erne. Fortsætter man ad den gamle kongevej forbi dansepladsen og Lerhuset og gør holdt udfor planteskolen i Ugledige, har man en god udsigt over den nye, store sø.

Lekkende Gods. Historisk har godset spillet en vigtig rolle i formgivningen af det omgivende landskab. Forgangne tiders adelige slægter anlagde dyrehaver og vildtbaner, hvor de red på jagt. Det var højt kultiverede og eksklusive jagtlandskaber, hvis vedligeholdelse krævede arbejdskraft og kapital. I vore dage har godset bidraget til etableringen af Ugledige Sø. Til forskel fra tidligere er landskabet ikke mere forbeholdt godsejeren, men tilgængeligt for alle.

Dette historiske område fik en ny aktør, da en privat godsejer overtog Lekkende Gods sidst i 1994 og flyttede ind med sin familie for at leve af godsets 425 hektar, hvoraf de 300 er dyrkbar jord, resten er 125 hektar sø, eng og ikke mindst skov.

På et tidspunkt opstod et fælles ønske mellem lodsejer og myndighed om at genoprette Brilllesøerne. Forud havde Storstrøms Amt undersøgt søerne, og det viste sig, at Benthes Sø ikke levede op til

Indgangen til Dyrehaven. Det har altid været populært at tage i ud i det grønne, og musik og gøgl har ofte fundet vej til skovene. Ved Ugledige samledes man ved indgangen til Dyrehaven. Her lå en plads til marked og dans, og bag skovporten lå det lille traktørsted "Lerhuset". Det ligger her endnu, men er for længst lukket for gæster.

kravene i amtets regionplan. Søerne skrantede. De var belastede af næringsstoffer fra landsbyens tidligere spildevandstilløb og ude af balance, hvilket betød tilgroning, uklart vand og mudret bund uden vandplanter. Kloakeringen var bragt i orden. Opgaven var nu at få flere rovfisk i søen for at genskabe en biologisk balance. Metoden, man valgte, var at opstemme vandstanden til et niveau i nærheden af det oprindelige. Det skulle give mere volumen i søen og gode ynglebetingelser for gedderne i de nye fladvandede områder langs bredderne.

Det gamle afløb, der var forsynet med en lille opstemning, som spærrede for fiskepassagen til søerne, blev blokeret. I stedet gravedes en 500 meter lang omløbskanal, som aborrer og andre fisk kan svømme ad fra åen og op i den nye, opstemmede sø. I løbet af foråret 2003 skete det så: De fem en halv hektar store Brillesøer steg og voksede sammen til én stor sø på over 16 hektar. Den ny sø var skabt.

Landskabet blev åbnet og gjort mere tilgængeligt i forbindelse med søprojektet. Forud for opstemningen blev træer på det beregnede søareal fældet, og i skoven langs sydsiden af den fremtidige sø blev der anlagt en halvanden kilometer lang sti.

Lekkende Gods har et andet genopretningsprojekt i støbeskeen, og det går ud på at genskabe slottets dyrehave med bistand fra blandt andet specialmuseer. Projektet skal hegne for en stamme af dåvildt, som i øjeblikket går indhegnet et andet sted på ejendommen. Stammen er muligvis Danmarks ældste blodstamme, og hvis det er tilfældet, vil godset gerne bevare den. Sandsynligheden taler for, at stammen er gammel, idet godsets hovedbygning egentlig blev bygget som jagtslot for Raben-Levetzau familien på Aalholm ved Nysted.

Dyrehaver er en type kulturlandskab, som blev anlagt af kongen og adelen fra middelalderen og fremefter. De var adelens og kongens private jagtterræn, som husede klovbærende vildt såsom kronhjort og dådyr. I dag vil det koste en kvart million kroner at genskabe dyre-

haven med hegn og færister ved indgangene. Men så vil de store solitære bøge i Dyrehaven igen opfylde deres kulturhistoriske formål som skyggefulde læ for dyrene, sådan som vi kender synet fra Dyrehaven nord for København og fra guldaldermalerier.

Kulturmiljøet

I Ugledige er landskabets elementer også kulturmiljøets elementer. Landsbyen, jagtslottet og Dyrehaven udgør en landskabelig helhed, som den nye, store sø forstærker. Søen

fortæller sin egen historie om en nutid, der ønsker mere vand tilbage i landskabet for at fremme herlighedsværdierne og som ofrer betydelige beløb på en renere og mere artsrig natur.

Naturgenopretning og bevaring af kulturhistoriske spor i landskabet er bestræbelser, der ofte kommer i konflikt med hinanden. Klassisk er konflikten mellem biologernes ønske om fri passage i vandløb og kulturhistorikernes ønske om at bevare mølleanlæg, ålekister og andre kulturhistorisk værdifulde spærringer. I nogle tilfælde findes et kompromis i form af et såkaldt omløbsstryg, der tillader fiskepassage uden direkte at berøre spærringen. I andre tilfælde må man vælge, hvilket af de to hensyn, der skal prioriteres.

Naturen er ikke statisk. Næringsrige søer vil også uden menneskers indgriben langsomt vokse til med sumpplanter og elletræer. På engene omkring søerne ved Ugledige vedligeholdte græssende kreaturer et lysåbent landskab, men ophør af græsning og tilledning af spildevand har på kort tid fået landskabet til at lukke sig og sløre tunneldalens relief.

Med naturgenopretningsprojektet er områdets samlede historiske

Udsigt over Ugledige Sø og Dyrehaven. Fra det højtliggende Lekkende Gods er der et smukt udsyn over søen og det karakteristiske åbne parklandskab. Søens bredder er domineret af store fritstående bøgetræer, det ideelle levested for vildt, der kan søge skygge og læ under de brede trækroner.

og landskabelige kvaliteter blevet tydeligere. Ét kulturhistorisk spor, den tidligere opstemning af Lekkende Sø, er forsvundet; det er overlejret af et nyt, og der er skabt en ny fortælling i landskabet, hvor fortid og nutid bekræfter hinanden.

11. Skipperbyen Nyord Fredet og glemt

Erik Møller Nielsen

Der er en lille magi i at udtale ordet "Nyord", det virker som en ø i sproget, ligesom Nyord selv er en ø i landskabet. Det er kendt, at mange holder meget af øen Nyord med dens by, marker og natur. At byen er eftertragtet og kan vække følelser, har sikkert mange grunde. Gaderne snor sig. Byen bor på en sydskråning ned mod den lille havn. Når man bevæger sig rundt mellem bygninger, træer og hække dannes bestandigt nye kik. Ikke to syn er ens. Uensartetheden og

de bortdømte biler er ting, der af nutidsmennesket opleves som værdier.

Hvor nyordboerne tidligere havde et fællesskab i landbrug, lodseri, søfart og fiskeri, har tiderne gjort Nyord til et sted, man bor, men ikke arbejder. Allerede på vej til Nyord by ses et par forfaldne skure på markerne, et varsel om et samfund i forandring. En undtagelse er kroen, Lollens Gård, som er indrettet i en typisk nyordgård og med krostuen møbleret i tilsvarende stil.

Servering og gæstgiveri på Nyord går tilbage til 1700-tallet. Da lå kroen tæt ved havnen til betjening af rejsende på Bøgestrømmen ud for Nyord. Sammen med købmandsbutikken er restauranten i stuehuset blandt de oprindelige funktioner, der endnu er tilbage.

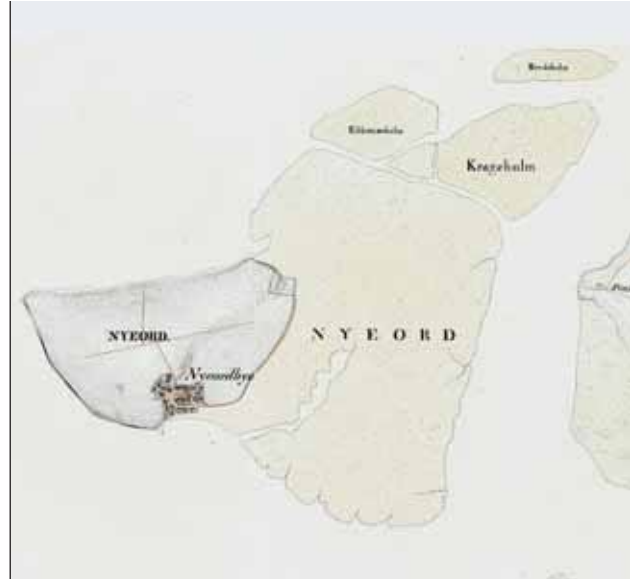
Og så er der kirken. I sin ottekantede form udstråler den, næsten som et frø, øboernes vilje til at stå sammen, dengang i 1846, hvor arkitekt Glahns kirkebygning blev taget i brug. Kirken bruges fortsat, og klokkeringningen passes af øens faste beboere hver dag.

Tydeligvis står huse og gårde under trange kår uden lokale erhverv til at opretholde dem. Befolkningen er mest pensionister el-

Fredet gård til salg. Med én undtagelse ligger alle Nyords gårde og huse stadig samlet i byen. Her kan man få et indtryk af, hvordan en landsby så ud for 200 år siden. Den autentiske bebyggelsesstruktur gør Nyord til et unikt kulturmiljø, og flere bygninger, som denne gård, er fredede. Fredning er dog ingen garanti for overlevelse. For 100 år siden boede der 360 mennesker i byen, i dag bor der 50. For 60 år siden havde byen fire købmænd, i dag er der én tilbage.

Nyord 1890. Øen består af en moræneknold, kaldet højlandet, og vidtstrakte strandenge over mod Ulvshale. Strandengene muliggjorde et stort dyrehold og leverede næring til en intensiv udnyttelse af højlandet og var dermed eksistensgrundlag for mange øboere.

ler pendlere, og børn bor her ingen af. Ordet forfald er for meget, men nedslidt virker stedet, når sommerens grønne dække er visnet bort. Det er, som venter Nyord by på en kærlig hånd, der løfter øen og byen ind i sin egen fremtidige rolle.

I fysisk forstand er Nyord et meget oprindeligt kulturmiljø. Stilperioderne spænder fra 1700- til 1900-tallet, og dokumenterer dermed Nyords udvikling på sine egne præmisser gennem et historisk spænd af år, ligesom byplanen, veje og stræder omkring matriklerne også er uændret.

Nyords historie er ældgammel. På Valdemar Atterdags tid i 1300-tallet løb hjorte rundt i egekrattet, hvor nu jævne marker breder sig. Allerede i 1500-tallet boede her folk, som kendte farvandet fra fiskeri og søfart, og som lodsede for de søfarende. De var såkaldte "kendtmænd", som det hed, på den vigtige sejlroute syd om Sjælland til købstaden Stege. Nordboerne, som de siden kaldte sig, har også dengang dyrket jorden og serviceret rejsende med gæstgiveri og provianthandel i tilgift til lodsningen.

I 1721 fik Nyords gårdmænd og husmænd eneret og pligt til lodsningen, men i mellemtiden var de blevet fæstebønder med periodisk tvunget arbejde for kronen, som ejede Nyord. Hoveriet var en alvorlig hæmsko i lodsarbejdet, fordi lodseriet blev mere og mere indbringende i takt med en øget trafik i farvandet. Så i 1769 købte øboerne deres gårde og jord af kronen, som af nød havde sat sit gods på auktion. De var herefter "fribønder".

Pengene lånte de af den københavnske skipper og købmand, J. J. Noor, mod fem procent i rente og en grund i overdrevet, som var den fælles græsningsjord. På den grund opførte J. J. Noor øens første gæstgiveri.

Siden midten af 1700-tallet var der 12 lodser under Nyords lodsovermand, men i 1879 blev de reduceret til nogle få, da lodstvangen på Bøgestrømmen blev ophævet. En solid indtægt til Nyord forsvandt. De jordløse husmænd forsatte dog længst muligt med at sejle ud og tilbyde de forbisejlende deres tjeneste.

I den lange virkeperiode spillede lodseri, søfart og landbrug sammen og dannede bebyggelsesmønstret i Nyord by. Ligesom der opførtes traditionelle aftægtshuse ved gårdene, så opførtes også huse til sønner og svigersønner, som vendte hjem og blev reservelodser efter deres sejltid på havene. Husene byggede de i gårdenes haver ud mod vejen, og gården kom derved ofte til at ligge i anden række, som man

Nyord Kirke. Den ottekantede kirke er opført i 1846 efter tegninger af arkitekten Otto M. Glahn med Frederiksberg Kirke som forbillede. Kirken ligger centralt i landsbyen og virker som et naturligt samlende midtpunkt.

Lodsoldermandens hus. I 1721 fik Nyords gårdmænd og husmænd ret og pligt til at drive lodseri. Der kom imidlertid klager over lodseriet, og i 1748 fik øen en lodsoldermand og 12 faste lodser. Lodsoldermanden var en central person i lokalsamfundet. Han var forbindelsesleddet til myndighederne og stod for en stor del af den lokale administration på øen. Lodsvangen på Nyord blev ophævet i 1879, men en del jordløse husmænd fortsatte med at sejle ud og tilbyde skibene deres assistance.

gene blev sendt til søs i nogle år. Når de kom hjem, overtog de på et tidspunkt familiegården eller levede af søfart med anpartner i skibe. En anden mulighed var at fiske, og i begyndelsen af 1900-tallet levede mindst 10 personer af fiskeriet.

Også uden lodseri af betydning var Nyord et samfund af både landbrugsmæssig og maritim observans; en maritim landsby, eller skipperby. I 1885 byggede nyordboerne egenhændigt en havn. Pengene kom formentligt fra den erstatning, sta-

kan se endnu i dag. Af den årsag var det svært for en udenøs overhovedet at købe en grund i Nyord By, og det styrkede familiebandene.

Nyords andet hovederhverv, landbruget, blev reguleret i 1815 af en landvæsenskommission, og gårdenes mange små jordstykker blev nu samlet i 20 regulære marker med 10 tønder land i hver. Egentlig skulle nu hver gård flyttes ud på sin mark, men det skete ikke, bortset fra én enkelt gård.

Når landsbyfællesskabet ikke blev opløst, så skyldes det, at størstedelen af øen består af ubeboelige strandenge, men udflytning ville også svække familiebindingerne, der var stærke på Nyord. Endelig var identiteten foruden til jorden også knyttet til lodseri og sejlads i almindelighed. Så man blev boende sammen og tæt ved havnen.

Landbruget blev effektiviseret yderligere, og i 1898 byggede gårdmændene et andelsmejeri baseret på øget kvæghold. En ny æra oprandt nu, og befolkningstallet steg fra 100 til 350 i begyndelsen af 1900-tallet. Kun fire var lodser, men til gengæld var op mod en femtedel af befolkningen skipper, og endnu flere var matroser. Det var helt almindeligt, at dren-

Nyord By. Øens befolkning lever vestpå, hvor der er højt og tørt. I gamle dage ernærede de fleste familier på øen sig desuden af søfart og ville gerne blive boende tæt på havnen. Lodseriet har formentlig også skabt et særligt fællesskab, som bandt nyordboerne sammen.

Nyords lodsudkigshus. Lodserne skiftedes til at sidde i huset og holde øje med de forbigående skibe. Flagstangen ved siden af huset blev brugt til at hejse signalflag til skibene.

ten udbetalte for tabet af lodsprivilegiet, og bolværket til havnen bjergede de fra skibsvrag, som den store stormflod i 1872 havde efterladt.

Tidligere var der liv i gaderne året rundt. Her var præstegård, skole og et forsamlingshus, fem købmandsudsalg og en skibshandel. Her var også skomager, tømrer, skrædder og en smed. Men dette fuldt fungerende samfund begyndte at klinge af efter anden verdenskrig, hvor almindelig tilbagegang for småskibsfarten og siden for fiskeriet ramte Nyord. Da det traditionelle smålandbrug også fik ringere vilkår, begyndte glideflugten mod Nyords nuværende funktion, som et sted hvor man bor, men ikke arbejder.

Kulturmiljøet

Elementerne i det bevaringsværdige kulturmiljø på Nyord er det hele, det er byen, havnen, agerjorden på højlandet og strandengen, der via møddingerne leverede næringsstofferne til produktionen på højlandet. Også det omgivende farvand hører med som eksistensgrundlaget for øens øvrige økonomi.

De fysiske spor og den enestående historie frem til midten af

1900-tallet fremkaldte i 1960'erne og 70'erne en landskabsfredning, bygningsfredning af fire gårde samt en bygningsvedtægt, der udstak rammer for vedligeholdelse og færdsel i byen. Imidlertid mistede byen den autenticitet, der kommer af en lokal udvikling på egne præmisser. Negativt fortolket er Nyord blevet en historisk kulisse, et museumslandskab. I den positive fortolkning har Nyord bevaret et kulturmiljø som ingen andre steder i landet og en historisk fortælleverdi, der kan vendes til et aktiv.

Lokale beboere og myndigheder kan samarbejde om at tiltrække nye helårsbeboere, der efterspørger øens intakte værdier, samt liberale erhverv, der kan rummes i en gammel, men renoveret bygningsmasse. I den forbindelse rummer en kommende Nationalpark Møn sandsynligvis også flere muligheder end begrænsninger i form af fondstilsikud til istandsættelse og udvikling inden for de givne rammer.

12. Gåbense Færgegård Færgeri i århundreder, og så?

Erik Møller Nielsen

I sin rummelige rejsevogn var enkedronning Charlotte Amalie i efteråret 1700 på vej fra hovedstaden til sit elskede Nykøbing Slot. Gemalen, Christian V, var død efter en ulykke året forinden. Med sig havde hun et følge på et halvt hundrede personer. De var hendes hof, og mens vogntoget langsomt kom frem ad de sydsjællandske veje, strejfede den ene og den anden tanke hende om de forgangne mange år med kongen. Treogtredive år tidligere var hun blevet gift netop på Nykøbing Slot, og her agtede hun at residere vinteren over. Da færgebroen ved Vordingborg dukkede frem, tænkte enkedronningen videre, om nu blot færgemanden i Gåbense havde sørget for bondevogne til bagagen og nogle bekvemme borgervogne fra Stubbekøbing til hende selv og følget.

Med et suk gav hun sig rejsen over Storstrømmen i vold og steg ombord i færgesmakken, mens hun nådigt nikkede til færgemanden og hans karl, som skulle føre hende til Falsters kyst ved Gåbense.

Færgestedet i Gåbense var Falsters nordligste. Det nævnes i slutningen af 1400-tallet som et anløbssted med god vanddybde og blev

Gåbense Færgegård før ombygningen. Det trefløjede anlæg åbner sig ud mod vandet, som ville det byde de rejsende velkommen. Alene størrelsen vidner om, at stedet engang var et vigtigt og travlt trafikknudepunkt. Til højre for den hvide hovedbygning ligger rejsestalden med det høje tag, som blev brugt til de rejsendes heste og vogne. Bygningen er i dag revet ned. Foran rejsestalden ligger det lille strå-tækte færgelhus. Her boede de færgekarle, som betjente færgeriets skibe. Huset bruges i dag som sommerhus. Skjult bag hovedbygningen lå endnu en længe, som blev brugt til stald og magasin. Ligesom rejsestalden er den i dag revet ned for at give plads til nybyggeri.

først nedlagt for en menneskealder siden. Den første færgemand, vi kender, hed Jens med det sigende tilnavn Sjællandsfar. Han fæstede færgeforretningen i 1523 af kronen mod en afgift til Nykøbing Slot.

Færgestedet i Gåbense. I århundreder var Gåbense et vigtigt overfartssted mellem Falster og Sjælland. Allerede i 1400-tallet nævnes Gåbense som anløbssted. Selvom færgeriet for længst er ophørt, opfattes færgegården stadig af lokalbefolkningen som identitetsskabende for området. Der er med andre ord tale om et transporthistorisk kulturmiljø, der fortæller en vigtig lokal og regional historie.

Fæstet, eller lejemålet, omfattede foruden færgeprivilegiet også færgegården med jordtilliggende.

Af de to kilder, jord og færgeri, skulle han skaffe sit udkomme, noget der ind imellem kom under pres fra Storstrømmens fiskere og andre bådejere, der huggede ind på færgeforretningen. På færgegården indrettede han gæstgiveri med servering og overnatning, og fra 1577 nævnes det, at Gåbense-færgemanden udskænkede toldfrit Rostockerøl. Så hvad han ikke tjente på færgen, vandt han på fortæring til datidens rejsende, der jævnligt måtte vente på godt overfartsvejr eller på, at isen om vinteren blev farbar. I sidstnævnte tilfælde brugtes isbåden, en kraftigt bygget jolle med en stålskinne på kølen og meder på siderne som kunne skubbes og trækkes over isen.

Færgefamilien måtte altså i vid udstrækning leve af gæstgiveri og jordbrug. Fra midten af 1600-tallet gik postruten sydpå over Gåbense og 1734 indførtes faste takster for færgeoverfart. Gennem 1800-tallet kom færgemændene således til at

sidde på en lille guldgrube, da trafikken steg meget som følge af den almindelige samfundsudvikling.

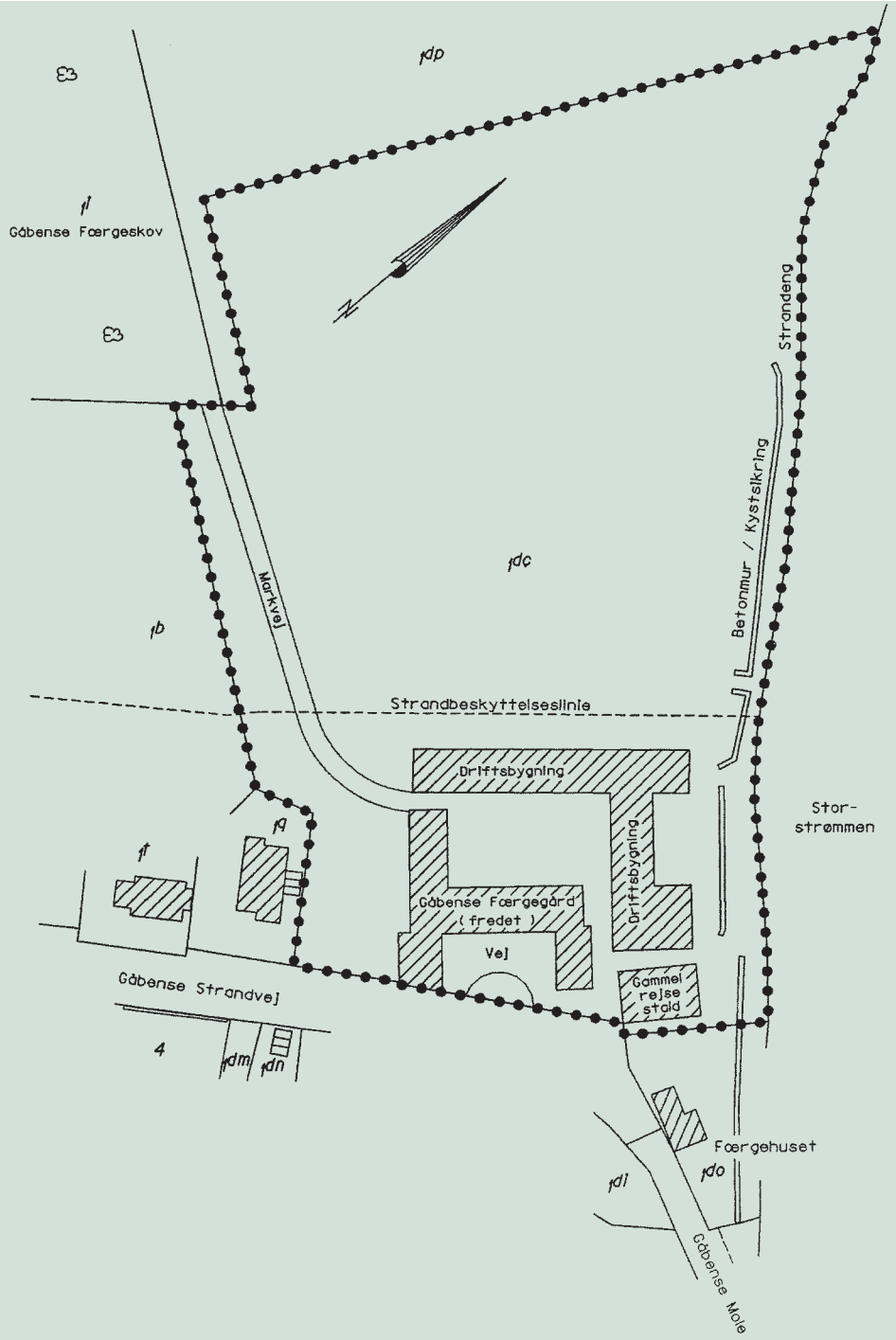
Eksempelvis anløb passagerdamperen Königin Caroline Amalie fra 1844 Gåbense Færgebro på ruten mellem København og Flensborg, der jo var dansk indtil 1864. I Gåbense var der forbindelse med dagvognen, et lukket hestekøretøj med plads til 6-8 passagerer, til Maribo over Guldborg eller Nykøbing.

Gåbense var således med i trafikstrømmen, indtil jernbanen blev anlagt i 1872. Den fik Orehoved, tæt ved Gåbense, som overfartssted, og samtidig blev postdamperen også flyttet.

Der var nu stille på Gåbense Færgegård indtil 1919. Det år indså en kreds af private, at DSB-færgerne mellem Orehoved og Masned-sund betjente bilisterne, en ny og voksende kundegruppe, dårligt. Derfor forlængede de den gamle færgebro i Gåbense og anlagde et bilfærgeleje yderst. Bilfærgerne genoplivede for en kort stund færgestedet ved Gåbense, og det varede indtil 1937, hvor Storstrømsbroen åbnede for både biler og tog. Færgebroen blev en årrække be-

Færgen mellem Falster og Sjælland. M/F Masned-sund sejlede mellem Gåbense og Masned-sund, indtil Storstrømsbroen åbnede i 1937.

Plan over færgegården inden nedrivningen. I 2004 blev Gåbense Færgegårds rejsestald og driftsbygninger revet ned for at give plads til nybyggede boliger. Tilbage står nu færgegårdens hovedbygning som en dekorativ kulisse, der skal forlene de nye boliger med historiens vingesus.

I 1807 blev færgegården udvidet med en længe bag hovedbygningen, set ude fra færgebroen. I 1840 blev længen til venstre, set ude fra broen, bygget på og dermed opstod det trelængede gårdrum ud mod broen, som vi ser i dag. Seks år senere kom en rejsestald til mellem færgehuset på broen og færgegårdens ene længe. Stalden var nødvendig til heste og vogne, der befordrede de rejsende videre.

Stort set alle færgefæstere, forpagtere og ejere af færgegården og dens jordtilliggende er kendt siden den første i 1523. Ved kronens salg af det falsterske ryttergods i 1766, blev Gåbense Færgegård solgt til en agent von Westen, der blev den første private ejer. Fra 1794 til 1857 var kronen, eller staten, igen ejer. Dernæst optræder endnu to private ejere, før Ole Rasmussen købte færgegården i 1884. Hans efterkommere ejer i dag kun færgehuset på broen, som for nylig er blevet godkendt som weekendbolig.

Den sidste private ejer af færgegården, der også hed Ole Rasmussen og i øvrigt var vokset op på gården, mens bilfærgerne sejlede i pendulfart, døde for få år siden. Arvingerne solgte gården til en privat bygherre, som dermed blev ejer af den 500 år lange kulturhistoriske

nyttet som havn for lokal import af blandt andet gødning og cement. Men da småskibsfarten i løbet af 1960'erne blev slået ud af lastbiler, fik færgebroen sin nuværende rolle som fritidsmole.

Selve færgegårdens bygningshistorie begyndte, da den blev genopført, efter at svenske besættelsestropper brændte gården af i 1660. Af denne knapt 350 år gamle bygning er blot 10 meter af bagmuren i hovedbygningen tilbage. De næstældste bygninger var fire små huse til færgekarlene, som var besætningen på færgeriets to større sejlførende småskibe og tre mindre joller. Af deres huse er kun ét tilbage, nemlig det stråtækte hus, som står i kanten af færgebroen. Som minde om den travle tid i Gåbense ligger der desuden langs Gåbense Strandvej en række små villager, opført til familier, der havde med færgedriften at gøre.

Nye boliger ved Gåbense Færgegård. Det nye byggeri lægger sig i en vinkel udenom færgegårdens hovedbygning. Mod gårdsiden er facaden udført i overensstemmelse med stedets ældre bygningstradition, mens den mod vandet har fået en moderne udformning. Ikke desto mindre harmonerer det nye byggeri godt med den gamle færgegård.

fortælling om Gåbense Færgegård, hvis hovedbygning har været bygningsfredet siden 1950.

På den ny ejers initiativ har Nørre Alslev Kommune i 2004 udarbejdet en lokalplan, der muliggør etablering af 15 helårsbeboelser, dels ved indretning i den fredede færgegård, dels ved nybyggeri som erstatning for rejsestald og driftsbygninger. Efter indsigelse mod det oprindelige lokalplanforslag lykkedes det at finde en form, som både Storstrøms Amt og Kulturarvsstyrelsen kunne acceptere. Det nye byggeri sker i facadelinjerne af det gamle, omkring det samme gård-

rum, med samme taghældning og taghøjde og med samme farve- og materialevalg som dette.

Kun fra færgegårdens bagside mod nord og fra vandsiden mod øst opstår helt nye visuelle indtryk. Kulturmiljørådet i Storstrøms Amt havde som fagligt kompetent organ vurderet, at den gamle rejsestald kunne reddes og indgå i byggeriet, hvilket altså ikke lykkedes. Det er værd at notere sig, at kulturmiljøet i bygherrens salgsannoncer er blevet et aktiv. Der lokkes i overskriften med "eksklusive grunde i enestående kulturmiljø", hvor man føler sig hensat til forrige århundredekifte.

Kulturmiljøet

Gåbense Færgegård er et væsentligt trafikalt kulturmiljø på grænsen mellem land og vand. Indtil for nylig bestod det af færgegård, rejsestald, driftsbygninger, færgarhus, huse langs Gåbense Strandvej for ansatte ved færgeriet og selve moleanlægget. Kulturmiljøet har undergået mange ændringer gennem århundreder, men også at ændringerne altid har haft noget med den trafikale opgave at gøre.

Denne funktion er ophørt, og de nyeste ændringer, der endnu ikke er til ende, skyldes noget nyt, nemlig en rekreativ efterspørgsel på boliger ved vandet. Positivt fortolket er denne nye interesse med til at finansiere bevarelse af de resterende dele af kulturmiljøet. Udpegning af færgegården som kulturmiljø i regionplanen har været med til at sikre en fornuftig tilpasning af nybyggeriet, blot er det ærgerligt, at især den gamle rejsestald ikke blev bevaret.

Driftsbygningerne rives ned. Hundreder års historie ender i containerne.

13. Fiskerlejet i Hesnæs Arkitekttegnede fiskerhuse

Erik Møller Nielsen

Fiskere og deres fiskerlejer er svære at udpege i historiske kilder. Det skyldes, at fiskeri var et sæsonerhverv, og den enkelte fisker havde et andet erhverv ved siden af. Kilderne fortæller således ikke, om en given beboer ved kysten skulle kaldes fisker, husmand, daglejer, håndværker, handelsmand eller bådebygger, for de levede oftest af flere af disse håndteringer.

I de skriftlige kilder læses om fiskerlejet Hesnæs første gang midt i 1400-tallet. På den tid havde midaldralderens eventyrlige sildefangster toppet, men der var alligevel rigeligt med sild i farvandet.

Hvornår Hesnæs blev beboet mere permanent, vides ikke med sikkerhed. Først har der været tale om sæsonopstillede boder, men midt i 1500-tallet blev boderne afløst af en fastboende befolkning i 10 huse, og vi véd, at de satte fem et halvt bundgarnsstader.

Det er således fra omkring år 1500, at konturerne af fiskerlejet Hesnæs dukker frem af historien. Kilderne til disse oplysninger er lister over restancer i grundafgift, som fiskerne skulle betale til kongen, da de boede på hans jord. Hesnæs hørte således under det kongelige krongods på Falster. Krongodset blev efter 1671 omdannet til ryttergods, det vil sige tilstået skattefrihed mod medvirken til udrustning af militære ryttere.

Stormflodslandskab ved Hesnæs. Den 17. november 1872 pressede en storm vandet i Østersøen sydpå. Vinden løjede af og vandet løb tilbage, men en ny storm satte ind fra en anden retning, og da væltede vandmasserne ind over land. Næsten 10 tønder land mellem Hesnæs og Abildvig skyllede i havet. Hvor der tidligere lå jævne og bevoksede kystskrænter, stod nu stejle og bare lerskrænter tilbage.

Hesnæs. Det lille fiskerleje ligger syd for Corselitze Østerskov. I 1768 købte Johan Frederik Classen godset Corselitze og hovedgården Carlsfeldt, som Hesnæs hørte til. Han etablerede en udskibningshavn, hvorfra der blandt andet blev udskibet brænde, som blev sejlet til kanonstøberiet i Frederiksværk, en anden af Classens besiddelser.

Efter 1741, hvor rytterdistrikterne blev splittet, kom Hesnæs under Stubbekøbing Rytterdistrikt, og i 1768 købte generalmajor Johan

Frederik Classen godset Corselitze og hovedgården Carlsfeldt af Stubbekøbing Rytterdistrikt, hvortil Hesnæs hørte. Dette ejerskifte fik afgørende betydning for, at Hesnæs i dag er et kulturmiljø, der kan fortælle historien om, hvordan J. F. Classen og Det Classenske

Fideikommis ændrede det stille fiskerleje til en travl udskibningshavn.

Fiskerlejets nye herre, general Classen, havde tjent sig velhavende på fabrikation af ammunition og våben og ejede kanonstøberiet i Frederiksværk. J. F. Classen ejede krudt- og våbenfabrikken i Frederiksværk indtil 1761, men var fabrikkens leder indtil sin død. Hans jordegods på Nordfalster fungerede som leverandør af fødevarer til arbejderne og brændsel i form af træ og trækul til fabrikationen i Frederiksværk. Transporterne mellem Falster og Frederiksværk foregik naturligvis med skib, og fra 1786 foreligger oplysningen om, at matroserne på skibet "Hachsen", lastet med brænde, trækul, havre, smør og ost, kom fra Hesnæs.

Typetegnet fiskerhus. Det Classenske Fideikommis ejede fiskerlejet Hesnæs. Længe havde fideikommiset haft planer om at gøre noget ved de bygningsmæssige forhold, og stormfloden fremskyndede planerne. Fideikommisets arkitekt, Vilhelm Tvede, fik til opgave at lave en typetegning til et fiskerhus. Resultatet var de længehuse i grundmur eller bindingsværk, som stadig præger Hesnæs. Den karakteristiske stråbeklædning fungerede som isolering, men understregede også stedets enhedspræg og tilhørsforhold til Det Classenske Fideikommis.

Så Hesnæs var altså også hjemsted for søfolk, der måske har været deltidsfiskere samtidig, og vi kan på Classens tid opfatte Hesnæs som del af en stor virksomhed, hvor fiskeriet kun var noget af eksistensgrundlaget.

I 1801 besøgte falstringen Jens With Hesnæs, og han så da et lille samfund bestående af 18 familier i huse, alle med en lille frugthave. De ernærede sig af sildefiskeri. Fiskerne havde 180 sildegarn, to store bundgarn samt torske- og ålekroge, som de satte fra otte mindre

Strå og skaberatter. Hesnæshusenes stråbeklædning, fastholdt af malede lægter, har i dag vital betydning for stedets identitet. Det samme har de udskårne vinduesindfatninger, kaldet "skaberatter". Traditionen kan følges tilbage til Gotfred Tvedes tid og har ikke rod i en tidligere byggeskik på egnen.

og fem store både. Senere noterede landøkonomen Gregers Begtrup ved et besøg, at Hesnæsboerne manglede en bådhavn, og de satte, som det var almindeligt i kystfiskeriet, deres både direkte på land. Til løsning af fangsterne fandtes nogle såkaldte kåse. Det var korte stenmoler ud fra kysten, hvor båden lagde til.

Hesnæs var geografisk set et velordnet samfund. Husene lå på række tæt ved strandkanten med frugthaverne bagved, og markerne var udstykket langs Hesnæs Bæk. Husene var lerklinede og hvidkalkede. Men denne byplan bliver brudt op gennem 1800-tallet med udparcelleringer langs den nuværende Hesnæsvej og bebyggelser i frugthaverne. Samtidig dalede befolkningstallet, og de tilbageværen-

de i byen fik brugsretten over fraflytternes jord. De tomme huse blev nedbrudt af Det Classenske Fideikommiss.

Den store stormflod i 1872 oversvømmede Hesnæs og tog fire huse. Stormfloden fremskyndede fideikommisets planer om en nyordning af bebyggelsen i Hesnæs. Samme år tegnede arkitekt Vilhelm Tvede en typetegning, der ved spejlvending blev brugt ved opførelsen af fire nye, næsten ens huse i grundmuret bindingsværk langs begge sider af Hesnæsvejen.

Typetegningen kaldte han i øvrigt "Fiskerhus i Hesnæs", og det er måske første gang, vi hører om arkitekttegnede fiskerhuse. Den slags var ellers regnet som den fattige kystbefolknings egne, simple frembringelser.

Husene ligger der endnu, og enhver, der kommer til byen, lægger mærke til deres særprægede stråbeklædninger. Ideen er oprindeligt at beskytte lerkliningens bindingsværkets tavle, men beklædningen har også en vis beskyddende funktion som isolering af halvstensmuren.

Fideikommisets huse i Hesnæs og andre steder har alle den karakteristiske beklædning af lodrette strå, der fastholdes af vandrette, malede lister. Sammen med de udskår-

Havnen i Hesnæs. Det Classenske Fideikommiss havde brug for at udskibe træ og tømmer fra Hesnæs, og i 1878 byggede fideikommiset en havn ved fiskerlejet. I dag udskibes der ikke længere tømmer, men fiskerne er her stadig med deres både.

ne vinduesindfatninger, chambranler, der lokalt kaldes skaberatter, og som kom til senere end stråbeklædningen, er der skabt en stedlig tradition. Den har dog ingen bygningsmæssig rod på stedet. Arkitekt Vilhelm Tvedes første fire huse havde da heller ikke stråbeklædning, og beklædningen optræder første gang under hans søn Gotfred Tvede.

I dag må man konstatere, at det gamle fiskerleje langs stranden gradvist forsvandt som følge af stormfloden i 1872 og fideikommisets bestemmelse om arkitekttegnede huse placeret højere oppe i byen.

Havnen, som det gamle fiskerleje manglede, kom i 1878, da fideikommiset havde brug for at udskibe tømmer. Havnefogedens hus, der ligger hvor vejen sydfra når byen, blev bygget kort efter, og den palæagtige skovriderbolig kom omkring århundredeskiftet efter tegning af Gotfred Tvede. Mellem byen og denne bolig opførtes i 1913 fire huse til skovarbejderne.

Driften af de omliggende Cor-selitse skove satte også sit præg på Hesnæs, idet et savværk blev etableret i 1901 og fungerede indtil midt i 1980'erne. Savværket fremstillede planker og materialer til smørdrutler. Efter lukningen af det-

te har fiskeriet atter indtaget sin plads som byens hovederhverv, hvor beskedent det så end er sammenlignet med tidligere tider. I 1963 oprettedes aktieselskabet "Hesnæs Fisk", og der blev opført frysehus og andre faciliteter til fiskerne. Der findes stadig et firma, der sælger fisk og fiskeprodukter, og der er også bundgarnsfiskere i byen.

Kulturmiljøet

Hesnæs er et særpræget og egnstypisk kulturmiljø. Husene med den karakteristiske stråbeklædning er ikke udtryk for en traditionel byggeskik. De blev tegnet sådan til fiskerne for Det Classenske Fideikommiss, som efterfølgende sørgede for vedligeholdelse, tro mod den valgte udformning.

Redskabshuse, fiskeri- og udskibningshavn, kornmagasin, savværk og boliger udgjorde i mange år et sammenhængende hele, værdsat af turister og nytillflyttere. Ophør af savværksdriften aktualiserede spørgsmålet om det lille bysamfunds fremtid og fik kommunen til at udarbejde en lokalplan i 1985, der i høj grad forholder sig til kulturmiljøet. Fremtidigt byggeri, på savværksgrunden eller i øvrigt, skal ifølge lokalplanen være i form af stråklædte "Hesnæs huse" til helårsbeboelse.

Men en lokalplan tager sjældent højde for alle muligheder, og i øjeblikket kæmper beboere imod fideikommisets plan om at "huludfylde", det vil sige opføre nye Hesnæshuse på ledige arealer mellem de eksisterende huse, angiveligt på gamle stejlepladser. Uenigheden rammer lige ned i det tilbagevendende spørgsmål: Hvor mange af de oprindelige, fysiske strukturer kan og skal bevares for at opretholde en given kulturhistorisk fortælling i landskabet? Med rygterne om byggeplaner for savværksgrunden er tiden måske moden til, at kommunen overvejer et eftersyn eller en revision af lokalplanen for Hesnæs.

14. Gedser station og færgehavn Vejen til Europa

Erik Møller Nielsen

Som en kæmpemæssig pilespids peger Falsters geografi mod syd til Europa på den anden side af Østersøen. Hernede på Falsters sydspids må der altid have været et færgested, om end vi først har sikker viden derom fra tidligt i 1200-tallet. Dengang lå Falsters internationale færgested ved Gedesby, som blomstrede gennem lang tid og var en af Falsters største byer takket være dette middelalderlige trafikknudepunkt.

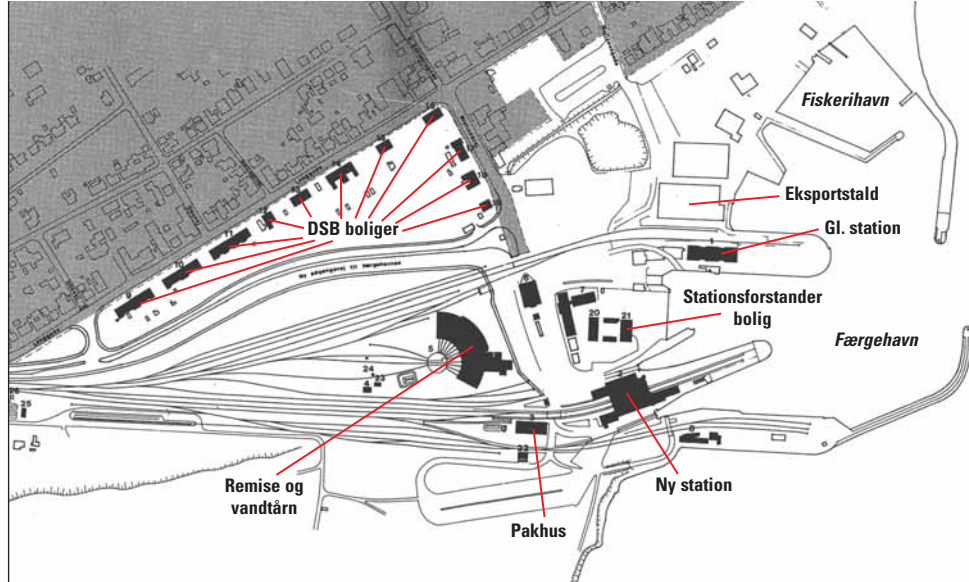
Færgen M/F Danmark lægger til kaj i Gedser i 1953. I baggrunden ses Gedser's nye stationsbygning, opført i 1903 af DSB's arkitekt, H. Wenck.

Knudepunktet var også velindarbejdet i senere tiders rejsemønstre, og i 1400- og 1500-tallet er der efterretninger om utallige fyrster, der rejste over Gedesby. Blandt dem var den navnkundige Christian IV, der tog den vej, når han besøgte sine hertugdømmer i Nordtyskland.

Den mere end 800 år lange og hævdvundne tradition for færgefart fra Falsters sydspids fik en moderne og storstilet form sidst i 1800-tallet, da man anlagde Gedser Færgehavn og oprettede togforbindelse mellem København og Berlin. I 1995 lukkede togforbindelsen, og selvom Gedser Færgehavn har mistet meget af sin betydning, står et kulturmiljø tilbage bestående af en by, som er vokset op omkring den endnu velbevarede station og færgehavn.

Gedser's historie begyndte i 1873, da den danske rigsdag vedtog en lov om bygning af en helt ny færgehavn ved Falsters sydspids og besluttede at anlægge en jernbane dertil som led i en fast forbindelse til Tyskland. Den gamle havn ved Gedesby kunne ikke bruges længere. Den lå fire kilometer nordøst for den nye Gedser Havn ved det sydlige udløb af Bøtø Nor, en 15 kilometer lang lagune. Havnen i Gedesby sandede ofte til, og tørlæg-

Stationsområdet i Gedser. Overfartsbyen blev skabt omkring færgen og stationen. Det er derfor også disse to institutioner, der har præget byen. Gedser er blandt andet karakteriseret ved boliger, som staten byggede til de mange ansatte, som var nødt til at flytte til byen. DSB's boliger til banefunktionærerne ligger bag baneterrænet, langs Langgade og Stationsvej. På baneterrænet og ved færgen ligger en række bygninger, der er identitetsskabende for byen. Det gælder blandt andet den gamle og den nye stationsbygning, stationsforstanderboligen og pakhuset.

ningen af Bøtø Nor var begyndt i 1871. Det betød, at havnen ved Gedesby var så godt som dødsdømt.

Forhandlingerne med Tyskland startede i 1878, men først seks år senere blev vejen banet, da Tyskland og Danmark vedtog en postkonvention mellem de to lande. Det forudsatte en direkte forbindelse mellem København og Berlin. Finansmanden C. F. Tietgen fik koncession på en ny havn i Gedser og en jernbane mellem Gedser og Nykøbing Falster, hvorfra der siden 1872 havde været togforbindelse til

København. Forbindelsen mellem Gedser og Tyskland foregik i de første år med tyske dampskibe, og i begyndelsen blev togvognene ikke overført, kun post og passagerer.

Stationen i Gedser blev bygget som en endestation i 1886 efter tegninger af Nykøbingarkitekten H. C. Glahn. Stationen ligger der endnu, kun tilbygget store udvendige trappetårne af hensyn til nutidens meget højere færges. Midt for havnebassinet ligger også fortsat den meget præsentable toetagers bolig for stationsforstanderen. Bag denne ligger en slags færgegård bestående af en lav bygning med værelser til overnattende passagerer, og imellem bygningerne blev der opført et lille haveanlæg. Til stationen hørte også en remise med drejeskive og et vandtårn til damplokomotiverne. Tårnet blev ombygget i 1915, men ellers er hele anlægget, som da det blev opført.

Kort før århundredeskiftet overtog DSB jernbanedriften på Falster, og i 1903 blev Gedser - Warnemünde overfarten moderniseret i samarbejde med Tyskland. Der kom nu færges med skinner på dækket, så togvognene kunne køre ombord. Til denne nye form for trafik måtte der bygges et færges med klap og hejs. Dette er i dag borte, men den tilhørende stationsbygning fra 1903 står endnu, næsten i sin oprindelige skikkelse. Dog er et stort udvendigt perrontag med støbejernsspær revet ned, ligesom de små ruder i gavlen er erstattet af brædder. Arkitekten bag den nye stationsbygning i Gedser var DSB's egen, H. Wenck, der tegnede den borglignende bygning og forsynede facaden med skydeskår rettet mod Tyskland. Det var tænkt som et symbolsk værn imod den tidligere fjende mod syd. Stationsbygningen er senere blevet landskendt i tv-serien Matador, hvor den spillede rollen som Korsbæk Station.

Jernbanen og færgerne til Tyskland krævede, at der blev anlagt en stationsby. Det skete i et hurtigt tempo fra 1880'erne til 1915. I den periode gennemgik Gedser på få år en udvikling svarende til en mindre købstad med tilhørende servicefunktioner og institutioner. Der blev bygget boliger til færges- og banepersonel samt en række andre bygninger, der knyttede sig til havnen og færgesfarten. Byen fik en toldbygning, der senere er revet ned for at give plads til bilernes opmarchbaner, og der kom en færges, pakhus og eksportstalde.

Pakhuset. I 1997 blev Gedser Havn overdraget til aktieselskabet Scandlines. Overgangen til privat ejerskab betød, at pakhuset, tegnet af H. C. Glahn, en overgang var truet af nedrivning. Lokale kræfters mellemkomst reddede imidlertid bygningen, som i dag er erklæret bevaringsværdig.

Funktionærboliger på Langgade og Østre Allé. Jernbanedriften og færgefarten krævede et stort personale i Gedser, og da mange kom udefra, byggede DSB og toldvæsenet boliger til deres ansatte. Der var et skarpt hierarki imellem etaterne, og det afspejledes i boligerne. Det var finere at bo i toldvæsenets rummelige villaer på Østre Allé og Kildegårds Allé end i DSB's mindre og mere ydmyge længehuse på Langgade. I dag er alle boligerne i privat eje.

Langs den vestlige side af Langgade samt Stationsvej, byggede DSB i perioden 11 nye huse som embedsboliger. Dette kvarter og havnens bygninger visualiserer Gedsers historie som en statsligt skabt stationsby, hvis primære erhvervsgrundlag var færge- og togdrift. Formentlig fordi der ikke er noget opland, fik Gedser ikke det spektrum af handel og håndværk, som almindelige købstæder og stationsbyer havde. Gedser har derfor som helhed en særlig karakter midt imellem stationsby og embedsmændsby med solide statsbyggerier til en stor stab af personale.

Gedser voksede indtil 1930'erne, hvorefter krigen og den efterfølgende udvikling i Tyskland bremsede væksten. Men endnu i 1950'erne var godt halvdelen af Gedsers indbyggere trods alt beskæftiget med færgedrift- og transport. En vis fremgang kom til byen, da man samtidig åbnede en rute til Grossenbrode i det daværende DDR, men i 1963 åbnede den endnu fungerende Fugleflugtslinje mellem Rødby og Puttgarten, og det ledte trafikken væk fra Gedser. Men den egentlige æra for Gedser som trafikknudepunkt sluttede i 1995,

da den direkte togforbindelse mellem København og Berlin lukkede efter 109 år.

Tilbage er bilfærgen Gedser-Rostock, men den er i konkurrence med Rødby-Puttgarten, der har motorvej direkte til København og kortere sejltid.

Byens identitet er knyttet til jernbanen og færgehavnen, og borgerne slås for at bevare bygningerne som symbol for byen og vel for at imødegå den fremtidsudsiget, der hedder affolkning.

Stationsforstanderens bolig. Stationsforstanderen ved Gedser Station var en betydningsfuld mand og boede standsmæssigt. I dag er stationsforstanderboligen indrettet med kontorer, men dens tidligere funktion og dens præg af statsligt byggeri gør den til en af byens identitetsskabende bygninger.

Kulturmiljøet

Kernen i Gedsers bevaringsværdige kulturmiljø er jernbanens og færgefartens bygninger og anlæg. Tilsammen danner bygningerne et enestående og autentisk trafikalt kulturmiljø, der er relativt lidt forfaldent og ombygget. Alle elementer, der hører til et traditionelt stationsmiljø, er til stede, kun mangler skinnerne visse steder.

Det bemærkelsesværdigt intakte kulturmiljø i Gedser har to forud-

sætninger: den meget koncentrerede fremvækst og den lige så pludselige stagnation. Stagnationen indtrådte i 1960'erne, da jerntæppet sankede sig i Tyskland, selvom udviklingen samtidig for alvor tog fart i det danske samfund. Stagnationen ses ikke bare på trafik anlæggene, men også i byens geografi. Centralskolen, nu friskole, blev således bygget i 1962 på bar mark nord for Gedser i forventning om en byvækst, der blot aldrig kom.

De historisk værdifulde trafikale anlæg trues i dag af hurtige beslutninger i udviklingens navn, hvorimod den omgivende del af kulturmiljøet i Gedser by trues af forfald i en aktuel situation præget af stagnation.

Kystnær bosættelse bliver sandsynligvis stadig mere attraktiv, og som konsekvens af en stærkere regionalisering i EU har Gedser gode udviklingsmuligheder på længere sigt. I den situation kan kulturmiljøet blive et væsentligt aktiv.

Bevaringsværdierne i Gedser kan sikres med en bevarende lokalplanlægning. Forudsætningerne er gode og beboerne har interesse for kulturmiljøet, hvilket er udtrykt gennem en bevaringsforening for remisen.

Den gamle station. Gedsers første stationsbygning blev opført i 1886. Den gamle station blev sat i stand i 1990'erne, men desværre valgte man ved den lejlighed at forsyne bygningen med termoruder i dominerende hvide plastikrammer.

15. Herregården Fuglsang Stordriftens kulturmiljø

Naomi Hainau Pinholt

På en lun forårsdag lever herregården Fuglsang op til sit navn. Fra skoven, haven og de nærliggende strandenge lyder en symfoni af fuglestemmer. På Fuglsang finder fugle og mennesker et fristed. Her er åbne vidder og højt til den lollandske himmel.

Da godsejerfruen og mæcenen Bodil Neergaard i slutningen af 1800-tallet åbnede sit hjem for malere, forfattere og musikere, blev Fuglsang et centrum for kunst og kultur. Hun formåede på enestående vis at få Fuglsangs fysiske rammer og særprægede natur til at spille sammen til glæde og inspiration for sine gæster. Herved blev Fuglsangs særlige ånd skabt, den ånd, der gør herregårdens kulturmiljø til noget unikt i dansk sammenhæng. Bodil Neergaard efterlod sig ingen arvinger, og efter eget ønske blev Fuglsang efter hendes død omdannet til et refugium for udøvende kunstnere. Her kunne de finde inspiration i arbejdet og ro til fordybelse.

Sådan har Fuglsang fungeret siden 1961. Nu er der imidlertid ved at ske noget nyt. Fuglsang skal omdannes til kulturcenter med udstillingshal, kunstmuseum og koncertfaciliteter. Udgangspunktet er Fuglsangs ånd og tradition, som skal formidles til en bredere del af befolkningen, og kulturcenter skal forenes med kulturmiljø.

Herregården Fuglsangs hovedbygning er tegnet af arkitekt J. G. Zinn og opført fra 1868 til 1869.

Bygningen fremstår som et smukt nyrenæssanceanlæg i røde teglsten og med dekorationer i sandsten. I stueetagen ligger en stor musiksæl, som bruges til koncerter. Fra hovedbygningen ser man ud over haven, anlagt i engelsk parkstil, og hele vejen til de fredede strandenge ved Skejten.

De gamle herregårde blev med for kærlighed lagt i områder med skov og god græsning til dyrene. Der blev ryddet agerjord, men godsernes gode økonomi betød, at det ikke var nødvendigt at udnytte hver en plet. Det gav en rig variation i kulturlandskabet med spredte trægrupper og mange vandhuller.

De sidste 200 års intensive drift og udstykninger har mange steder gjort det af med diversiteten i godslandskabet, men på Fuglsang er det stadig muligt at få et indtryk af det

Herregården Fuglsang ligger ud til Guldborgsund og de fredede strandenge ved Skejten. Hovedbygningen ligger på en lille holm omgivet af voldgrave og parken, kaldet "haven". Uden for haven ligger produktionsbygninger og boliger til de ansatte. Nordvest for hovedbygningen ligger refugiet "Reden", som indtil 1995 blev beboet af musikere, forfattere og kunstnere på studieophold. Vejen til Skejten løber langs et af de velbevarede stendiger, som præger området.

før-moderne godslandskab. På en spadseretur fra haven til de fredede strandenge ved Skejten oplever man landskabet skifte karakter, fra dyrkede marker til vildnis med moshuller, vildtvoksende træer og små holme.

Det er kendetegnende for herregårdenes jorder, at de ofte er drejet under samme stordrift i adskillige hundrede år. Overalt er der levn

i landskabet, der fortæller om herregårdens historiske grundlag. Vandrer man langs Fuglsangs marker og i skovene, støder man på velbevarede stendiger. Digerne stammer fra en tid, hvor de blev brugt til at afgrænse ejendom og holde dyrene fra mark og skov. Stendiger var kostbare at anlægge og vedligeholde, men på en herregård som Fuglsang lod det sig gøre, fordi man udskrev hovbønder til arbejdet. Stendigerne fortæller uden ord om en tid, hvor Fuglsang var en social og økonomisk magtfaktor på egnen.

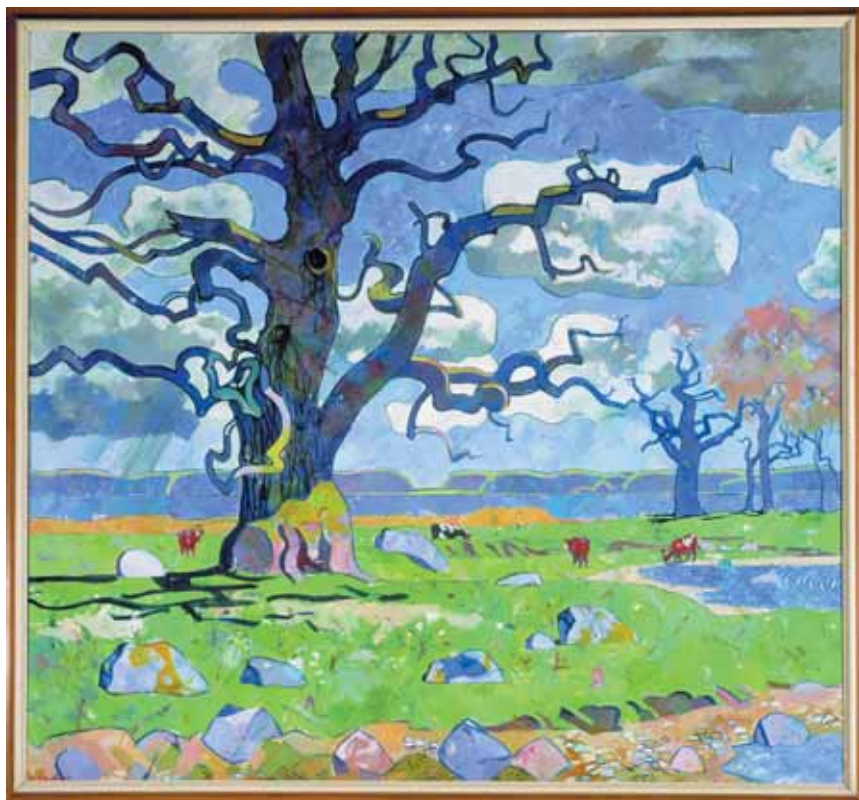
Fuglsang fik formentlig sin nuværende beliggenhed omkring Reformationen. Den nuværende hovedbygning er opført af Bodil Neergaards mand, Rolf Viggo Neergaard fra 1868 til 1869. Med sine kamtakkede gavle og sandstensbånd er bygningen et fint eksempel på nyrenæssance. Stilen reflekterer magt og soliditet, og minder om en tid, hvor danske herregårde udviklede sig til økonomiske og kulturelle kraftcentre.

Måske var der også behov for at dyrke stilarten i en tid, hvor adelen og godsejerne var ved at miste deres magtmæssige fodfæste til borgerskabet. I hvert fald blev det umådeligt populært at opføre herregårdsbyggeri i nyrenæssance i 1800-tallets anden halvdel.

Rundt om Fuglsangs hovedbygning løber de gamle voldgrave. I dag indgår de i et arkitektonisk samspil med hovedbygningen og haven ved at ophøje og afgrænse hovedbygningen i forhold til resten af herregårdsanlægget. Fra voldgravene strækker den smukke have sig, anlagt i engelsk parkstil. Samtidig danner de åbne plæner med sjældne træer og planter en raffineret overgang til Fuglsangs skove og marker. Det hele fortælles i ét blik: Herregården er centrum i godsets univers, hvis eksistensgrundlag er jorden.

Bodil og Rolf Viggo Neergaard. Interessen for kunst og kultur lå Bodil Neergaard i blodet. Hun var datter af komponisten Emil Hartmann og søster til maleren Oluf Hartmann. Som 18-årig giftede hun sig med godsejeren, Rolf Viggo Neergaard, og parret slog sig ned på Fuglsang. Her samlede Bodil Neergaard musikere, kunstnere og malere omkring sig, og hun blev med årene det naturlige midtpunkt i et rigt kulturliv. Blandt andre komponisten Carl Nielsen og maleren Kristian Zahrtmann søgte til Fuglsang for at blive inspireret. Bodil Neergaard var i høj grad bevidst om de privilegier hun havde, og hun udfoldede et stort socialt engagement. I 1947 overdrog hun samtlige sine besiddelser til det Classenske Fideikommis. Hun betingede sig dog, at Fuglsang blev et refugium for kunstnere. Samme år modtog hun Fortjenstmedaljen i guld for sit sociale og filantropiske arbejde. Bodil Neergaard døde i 1959, 92 år gammel.

De gamle ege på Skejten. Den vildsomme og oprindelige natur på strandengene ved Skejten øst for Fuglsang har igennem tiden inspireret billedkunstnere. Især de gamle og krogede ege var et yndet motiv. I 1949 fik maleren Olaf Rude til opgave at udsmykke folketingsalen på Christiansborg og valgte motiver fra sit yndlingslandskab, Skejten. I dag hænger hans to malerier bag folketingets talerstol.

Folketinget, Christiansborg.

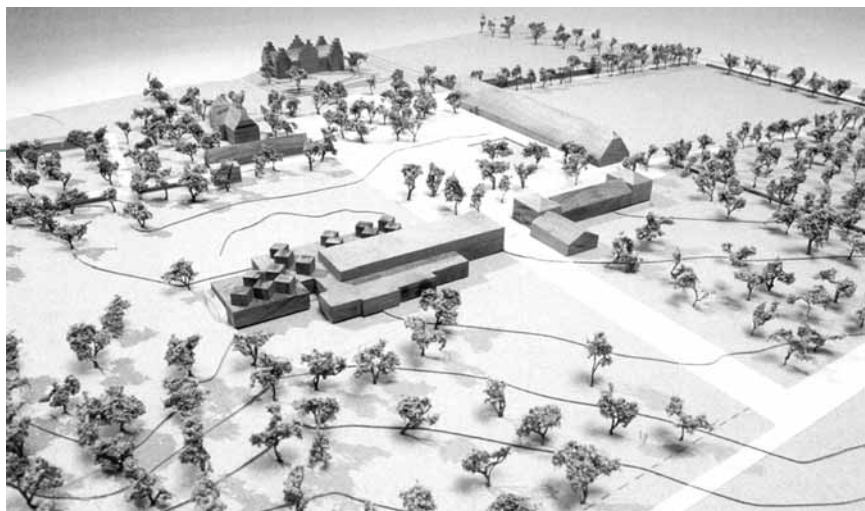
På samme måde fortæller herskabsstalden, opført midt i 1800-tallet, om en tid, hvor det var nødvendigt at holde mange heste, der kunne levere trækraft til godsets landbrugsredskaber og vogne. Den imponerende staldbygning i gule mursten ligger frit for udsynet, når man kommer ind på gårdspladsen, og fortæller om den status, man tillagde et fint hestehold. Bygningen er i dag fredet.

Herregården havde også egen smedje, hvor redskaber og maskiner kunne repareres. Her kom hestene også ned for at blive skoet. Den lille bygning med det karakteristiske udhæng ligger langs vejen ud til Skejten, lidt borte fra resten af anlægget. Her kan man stadig se rin-

En herregård som Fuglsang er en stordrift. I dag klarer et par mand og en maskinpark det daglige arbejde, men før traktorer og korntørreanlæg gjorde deres indtog, herskede helt andre forhold. Herregården havde et omfattende folkehold med karle og piger, gartnere, husjomfruer, tjenere og kuske, der sørgede for godsets daglige drift. Fra tidlig morgen til sen aften var der travlhed, liv og larm. Det kan være svært at forestille sig i dag, hvor herregårdsanlægget for det meste ligger stille hen.

Til alt held findes de fleste af produktionsbygningerne stadig på Fuglsang og fortæller om det liv, der engang eksisterede på herregården. Over for hovedbygningen ligger den hvide lade. Ladebygningen er oprindeligt den ene af to, den anden er brændt. Det er stadig tydeligt at se, hvordan de to lader engang dannede det karakteristiske gårdrum, som kendes fra mange herregårde. Omend bygningen i overkalket murværk er meget enkel i sit udtryk, er den også imponerende. Det er tydeligt for enhver, at den engang rummede godsets rigdomme.

Det nye kunstmuseum. Det er den engelske arkitekt, Tony Fretton, som har tegnet den nye udstillingsbygning til Storstrøms Kunstmuseum på Fuglsang. Bygningens arkitektoniske udtryk er moderne funktionelt og skiller sig i væsentlig grad ud fra Fuglsangs øvrige bygninger. Der er arbejdet bevidst med referencer til det omgivende godsanlæg i udstillingsbygningens materialevalg. For eksempel skal bygningen opføres i røde mursten ligesom hovedbygningen.

Den gule lade og smedjen. Fuglsangs lille bevaringsværdige smedje fra 1800-tallet udfyldte en vigtig funktion på godset. Den gule lade i baggrunden er betydeligt yngre, opført i 1970'erne, og har udgjort en vital del af godsets produktionsapparat i nyere tid. Som sådan er den et lag i den kulturhistoriske helhed som Fuglsang udgør. Det er planen, at laden skal rives ned.

gene, hvor hestene blev tøjret, mens smeden tilpassede sko. Ved siden af smedjen ligger vognporten, hvor godsets landbrugsredskaber og vognene stod. Både vognporten og smedjen er i dag erklæret bevaringsværdige.

Vognporten og herskabsstalden. I vognporten stod godsets landbrugsredskaber og arbejdsvogne. Bygningen er opført i 1800-tallet, men tømmermærker i træet antyder, at bygningen er flyttet til sin nuværende placering. Den fornemme herskabsstald ses i baggrunden.

Det samme gælder ikke for den nye lade i gule mursten, der ligger umiddelbart bag ved smedjen. Bygningen, der er opført sidst i 1970'erne, har ganske vist ikke de samme pittoreske kvaliteter som smedjen og vognporten. Den er tværtimod funktionel i sit udtryk

og fuldstændig blottet for enhver form for dekoration. På sin egen måde fortæller den om moderne stordrift, hvor store og tunge landbrugsmaskiner har afløst hestene og gør det nødvendigt at udstyre bygningerne med store porte og højt til loftet. Således udgør den gule lade det sidste lag i godsets driftshistorie.

Også de ansattes boliger er en del af godsets univers. Bygningerne fortæller om levevilkår og om hierarkiet imellem de ansatte. Overfor hovedbygningen ligger den statelige bestyrerbolig, der udstråler autoritet og værdighed. De mere beskedne landarbejderboliger ligger ude i området og bag haven. Ud til skoven ligger den smukke gartnerbolig i bindingsværk. Ved sin størrelse alene fortæller bygningen om den betydning, gartneren havde på Fuglsang.

Kulturmiljøet på Fuglsang består af elementer, der hver for sig fortæller en flig af godsets historie. I bevaringsmæssig henseende har fokus længe været rettet mod herregårdenes hovedbygninger og haver. Men i de senere år er man blevet opmærksom på, at det er mindst lige så vigtigt at bevare produktionsapparatet i form af avlsbygningerne, de ansattes boliger samt det karakteristiske herregårdslandskab. Falder udenomsværkerne bort, mister herregården sin dynamik, mens hovedbygning og haveanlæg står tilbage som tomme kulisser.

Kulturmiljøet

Fuglsang gods har bærende bevaringsværdier, som samfundet har værnet om med klassiske fredninger af hovedbygning og herskabshestestald. Den bevaringsværdige vognport og smedje, som er driftsbygninger hørende til herskabsstalden, fuldender herregården Fuglsangs helstøbte kulturmiljø. Ironisk nok var det den lovmæssige beskyttelse af det nuværende stendige, der sikrede, at vognporten og smedjen ikke blev revet ned forud for byggeriet af kulturcenteret. De to bygninger får fortsat lov til at karakterisere det samlede kulturmiljø. Man må forvente, at en ny organisation som Kulturcenter Fuglsang tager hånd om sårbare elementer i kulturmiljøet, og placerer det nye kunstmuseums funktioner sådan, at driftsbygningerne bevares.

16. Købstaden Nysted Historien i en byplan

Erik Møller Nielsen

Nysted er en købstad som har bevaret middelalderstrukturen i den nuværende byplan, og dette kulturmiljø fortæller som en åben bog om købstadens princip, funktion og hele dens berettigelse.

Om alle købstæder gælder det, at deres grundlæggende ide er handel. Købstadens kernepunkter er torvet med kirken, og ofte ligger rådhuset også her. Dertil kommer havnen og alle gaderne, der forbinder disse enheder. Da købstæderne er grundlagt i middelalderen, hvor man levede i et religiøst verdensbillede, har kirke og kloster også stor betydning for købstadens liv og opståen.

Økonomisk set var købstæderne center for vareudveksling på egnen. Handelen samlede et stort vareudbud på byens torv, der virkede som en varebørs, der regulerede middelalderens prisniveau. I det he-

le taget er købstædernes frembrud et udtryk for samfundets bedre organisering fra cirka år 1200.

Når en handelsplads, havneplads eller landsby havde drevet marked en tid, kunne kongen tilstå stedet en række privilegier, hvoraf det vigtigste var eneretten til handel og håndværk inden for et vist område, kaldet læbæltet. Købstadsprivilegier var et begreb, der fandtes i lovgivningen helt frem til 1920.

Privilegiebrevene fungerer ofte som byernes dåbsattest, og når en by i middelalderen var ophøjet til købstad, indsatte kongen sin foged i byen. Han skulle blandt andet opkræve de skatter, som kongen forlangte for at beskytte købstaden. Beskyttelsen kunne være mod andre hertuger og mod sørøvere, men samtidig sikrede kongen også juridisk lovfæstelse af byen. Skatten bestod i en afgift af omsætningen fra byens torv, og således er moms ikke et nyt fænomen. Senere i historiens løb lagde kongen sin myndighed i byen i hænderne på et råd. Byrådet valgte en borgmester og udnævnte en kærner eller skatteopkræver.

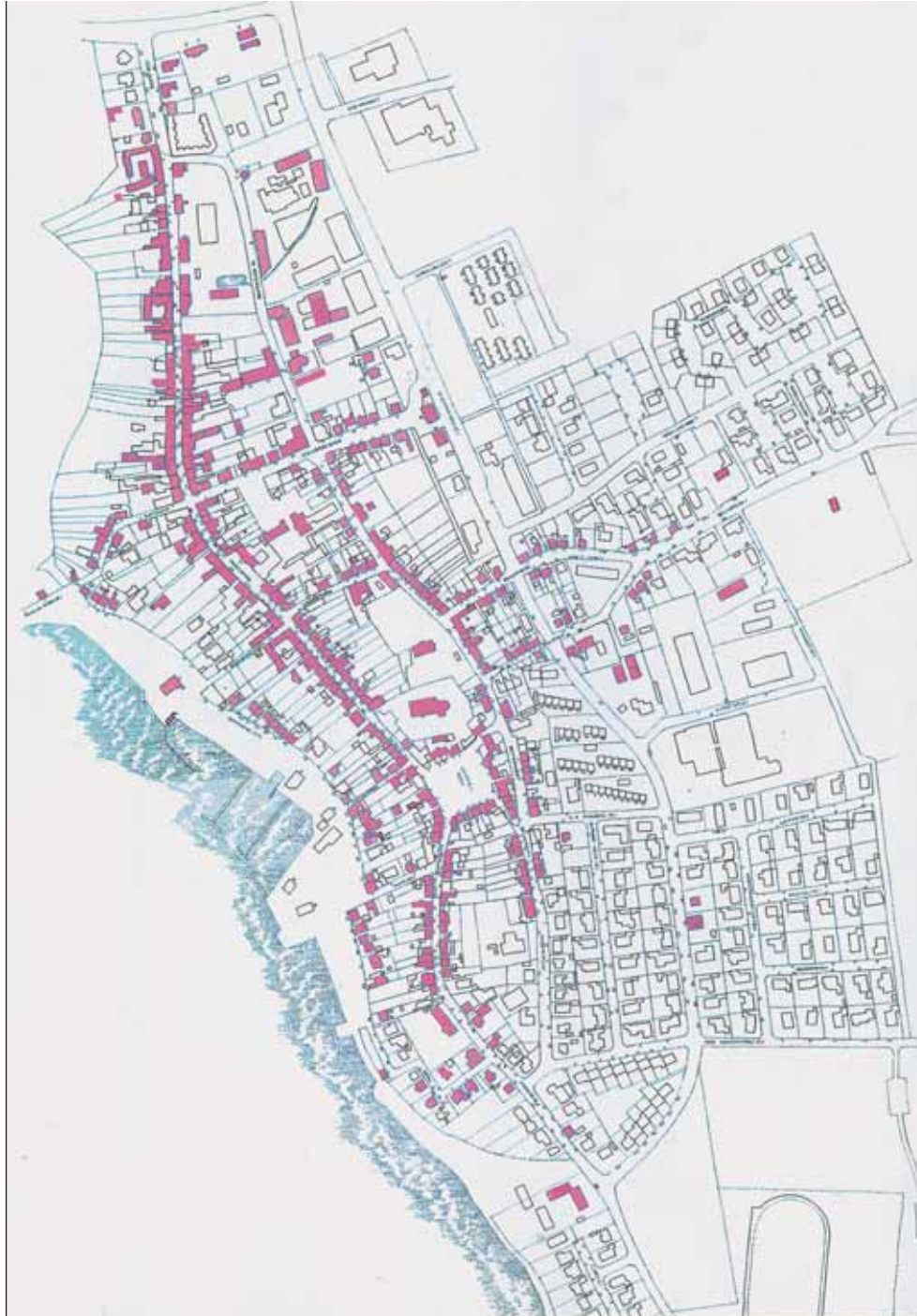

Ålholm Slot. Indtil renessancen var Nysted en købstad, hvis indbyggere havde pligt til at yde vorned på kongens slot, Ålholm.

Prospekt af Nysted. Det er stadig let at genkende den middelalderlige byplan i Nysted. Gader og veje følger terrænet, og husene ligger tæt og på små lodder. Det skyldes formentlig, at bebyggelsen oprindeligt baserer sig på torveboder og stadepladser, som efterhånden blev bebygget med faste huse. Husene angivet med rødt er udpeget som bevaringsværdige.

Som navnet måske antyder fik Nysted sine privilegier som købstad sent. Det skete i december 1409, hvor kong Erik af Pommern underskrev dokumentet på Nyborg Slot. Privilegiebrevet er kun bevaret i afskrift, da det originale brev brændte sammen med Nysted Rådhus i 1654. Af ordlyden kan vi forstå, at byen indtil da kun var en landsby, hvor beboerne havde pligt til at yde vorned, hvilket var pligtarbejde på kongens slot, Ålholm. Og så sent som i 1805 skrev præsten Begtrup efter sit besøg i byen i sin negative bedømmelse af byens vækst, at den kun var en "teglhængt landsby".

Men Nysted var dog ikke nogen almindelig landsby. Byen var formentlig opstået i forbindelse med søfart og færgeri over Østersøen, hvor rige forsyninger og alle slags handelsvarer ventede i de nordtyske byer. Det er klart, at der boede mennesker på stedet lang tid, før kongen fik øje på det gryende bysamfund, men heller ikke for Nysted kan man sige, hvornår forløberen opstod, kun at den eksisterede før 1286, for i det år opførte de barfodede, kutteklædte franciskanermonke et kloster i Nysted. De kaldtes også gråbrødre efter farven på deres kutte, og det særlige

ved denne munkeorden var, at den altid slog sig ned i tæt befærdede områder, hvor munkene tiggede almisser, som var franciskanernes næringsvej.

Nysted lå mellem kongemagtens beskyttende borg, Ålholm, og klosteret, men borgen og klostret har ikke fysisk betydning for byen som kulturmiljø. Det har derimod havnen, kirken og torvet, som er de funktionelle elementer i byens plan. De er på en måde det fysiske udtryk for byens ide og logik, nemlig handel.

Da handel i middelalderen bogstaveligt talt skete med kirkens velsignelse, foregik handlen i kirkens nærhed, og kirken var således en integreret del af købstadens funktion. Ved Nysted Kirke, der er fra cirka 1300 opstod byens torv helt naturligt, og varerne kom med vogn ude fra oplandet ad hovedgaden eller nede fra havnen gennem

Torvet og kirken. Længe var kirken og torvet centrale institutioner i købstaden Nysted. Byen tjente sine penge på torvet, hvor handlende kom for at sælge deres varer. Bag torvet ligger kirken, stor og mægtig. Den trykker næsten nabohusene i jorden og minder os om, hvilken magt denne institution engang havde.

huse. Det ene er, at næsten alle er behageligt proportionerede, hvad enten de er prunkløse daglighuse eller udstafferede velhaverboliger. Det andet er, at ikke to huse er ens.

Fra 1860'erne satte byens vækst sit præg på den nuværende byg-

Brogaden. Torvet er kantet af huse på små matrikler. At de er små skyldes formentlig deres oprindelse i de middelalderlige torveboder og stadepladser, der efterhånden blev matrikulerede og bebygget med huse.

Nysteds smukt bevarede byplan består af en lang hovedgade, der løber parallelt med stranden og havnen. Fra hovedgaden ledte to, senere tre stræder med navne, hvori ordene strand og bro indgår, ned til stranden. Hvor den lange hovedgade, Adelgade, løber ud af byen sydligst, skifter gaden navn til Fiskergade, og her boede fiskerne i mindre huse på lidt mindre grundstykker. Fiskerne har udgjort 10 procent af befolkningen gennem byens historie, og de levede mest af sildefiskeri og sælfangst. Sælerne holdt til ude på revet Rødsand, der senere i historien blev en barriere for store skibes anløb af Nysted. I middelalderen har det ikke betydet noget, for skibene, der gik over Østersøen, stak ikke så dybt.

Det er muligt at aflæse Nysteds organiske vækst i placeringen af husene langs byens færdselsårer. Det er da tydeligt, at mange huse ligger på grunde, der afspejler byens ældste tider, hvor den enkelte bygherre lagde huset, som han nu syntes var bedst. En byggelinje brugte man ikke, og var en husbygger kommet til at lægge huset langt ud, gik trafikken blot i en lille bue udenom, og der kom en bugt på gaden og et hak i husrækken. Det er denne uforudsigelighed, som gør middelalderbyerne interessante; der er en uorden i rækkefølgen, men alligevel en tydelig orden, bare af en anden art.

Noget, som også gør Nysted bemærkelsesværdig, er de enkelte huse og det enhedspræg byen har på trods af husenes indbyrdes forskellighed. Flertallet er bygget i perioden mellem 1850 og 1930, og kun få er ældre grundet flere bybrande. To ting karakteriserer Nysteds

Ikke to huse er ens. Kendetegnen for de ældre strøg i Nysted, som her Adelgade, er, at husenes arkitektur er forskellig. Der findes ikke en fast byggelinje, og næsten ingen huse er over tre etager høje. Det giver et varieret gadebillede at gå på opdagelse i, og et gaderum, indrettet efter menneskelige proportioner, som den vandrende har let ved at finde sig tilrette i.

Huse og haver i Adelgade. Mange huse langs Nysteds hovedstrøg, Adelgade, ligger på lange, smalle huslodder med haver bagved. Det er et træk, der hører byens ældre bebyggelsesstruktur til.

ningsmasse. Nysteds økonomiske basis var kornhandel, og det var især købmandslægten Bønnelycke, som byggede og udvidede købmansgårde i den middelalderlige Adelgade og i den senere anlagte Østergade, der opstod, da byen indtog det tomme område efter klosteret. Her er der eksempler på villabyggeri fra år 1900 langs Vantorevej.

Jernbanen kom i 1910 og løb i en runding syd om byen og ned til havnen, idet søtransport og jernbane var hovedfærdselsårerne indtil 1960'erne, hvor lastbiler tog over. Set gennem kulturmiljøets briller tilpassede man heldigvis ikke Nysteds byplan til disse nye tider.

Kulturmiljøet

Gadenettet i Nysted viser den middelalderlige bystruktur. Torve og stræder karakteriserer sammen med kirken, byhusene og vandtårnet Nysteds kulturmiljø. Det er kun blevet til et enkelt gadegennembrud. Nysted har i sjælden grad en historisk identitet med som grundlag for sit bevaringsarbejde. Kommunen engagerer borgerne i at bevare Nysteds byhuses originale præg ved udskiftning af døre og vinduer. Bymiljøet trækker turister til, som er fascineret af Nysteds skyline og af Ålholm Slot på den anden side af havnen. En bevarende lokalplan for havnefronten har været med til at sikre havnemiljøet, og nu gælder det oplevelsen af Nysteds bymidte, kirken og dens

omgivelser. Det vil ikke mindst være op til kirkens menighedsråd at tilføje Nysted fremsynet byggeri, der samtidig værner om kulturarven og udvikler midtbyens omgivelser.

Emil Aarestrups hus. Digteren Emil Aarestrup var læge i Nysted fra 1827 til 1838. I denne periode skrev han nogle af sine smukkeste digte. Aarestrups litterære produktion var underkendt af samtiden, og først syv år efter hans død udkom "Efterladte Digte". Den slog for alvor hans navn fast som en af Danmarks største poeter. Aarestrups hus ligger i Adelgade 80 og fungerer i dag som museum.

17. Stationsbyen Holeby Vækst og stilstand

Erik Møller Nielsen

Ligesom der i 1200-tallet gik en bølge over landet som skabte købstæderne, kom 600 år senere en ny bydannelsebølge, der fra 1880'erne skabte stationsbyerne. Forudsætningen for de nye byer var den ny og revolutionerende opfindelse, jernbanen. Stationsbyen og middelalderens købstæder var fælles om at danne et anderledes miljø end de ældgamle landsbyer. Landsbyerne stod for selvforsyning inden for håndværk og fødevarer, mens købstæder og stationsbyer blev udvekslingspunkter, der servicerede det omgivende landbosamfund med handel, håndværk, uddannelse og mange andre tjenesteydelser.

Men der var en vigtig forskel mellem de gamle købstæder og de nye stationsbyer. Købstadens formål havde været at centralisere han-

del og håndværk i kongeriget, mens stationsbyen fik den modsatte virkning; nemlig ved sin blotte eksistens i landdistrikterne at skabe en decentral struktur, der udviklede sognene med markedsøkonomi. Det blev efterhånden en fordel for købstæderne, der leverede de specialprodukter, som stationsbyen ikke selv kunne fremstille. En egentlig konkurrence eksisterede således ikke mellem de gamle og de nye byer.

Stationsbyen opstod samtidigt med en voldsom vækst i landdistrikternes befolkning fra 1860'erne. Den voksende befolkning kunne ikke skaffe sig en anstændig levevej på landet, fordi mekaniseringen af landbruget slog igennem med stor effekt fra 1870'erne. De overflødiggjorte karle og piger flyttede ofte til nærmeste stationsby. Faktisk opsugede de nye byer så mange unge, at udvandringen til USA omfattede langt færre fra Danmark end fra Sverige, hvor stationsbyer eller tilsvarende fænomener ikke eksisterede.

Gammel Holeby og Holeby. Byen opstod på jorden fra tre gårde, der hørte til landsbyen Gammel Holeby. Landsbyen ses i forgrunden, mens stationsbyen Holeby breder sig bagved.

Holeby. Industribyen opstod omkring Sukkerfabrikken Lolland, opført i 1873. Få år efter åbnede byens anden store virksomhed, H. Christoffersens Maskinfabrik, i dag MAN B&W Diesel Holeby. Industriområderne ligger i den østlige del af byen, mens beboelseskvarterer har udviklet sig langs den lange hovedgade. Arbejderkvarteret "Havebyen", som blev bygget til sukkerfabrikken arbejderne, ligger som en lille enklave nordøst for byen.

Holeby stationsby er en fornem repræsentant for stationsbyernes kulturmiljø. Den opstod på jord tilhørende tre gårde uden for moderlandsbyen Gammel Holeby, der nu ligger uberørt og lidt bortgemt i en lavning nær stationsbyen. Det skyldes to samtidige faktorer, at det ny Holeby rejste sig på den bare mark. Den ene faktor var sukkerroen, og den anden var jernbanen.

Det var brødrene Frederiksen på Nybøllegård uden for Holeby, som begyndte at dyrke sukkerroer på Lolland. Efter studier i Tyskland bestemte de sig for at bygge en sukkerfabrik på den fædrene gårds jord.

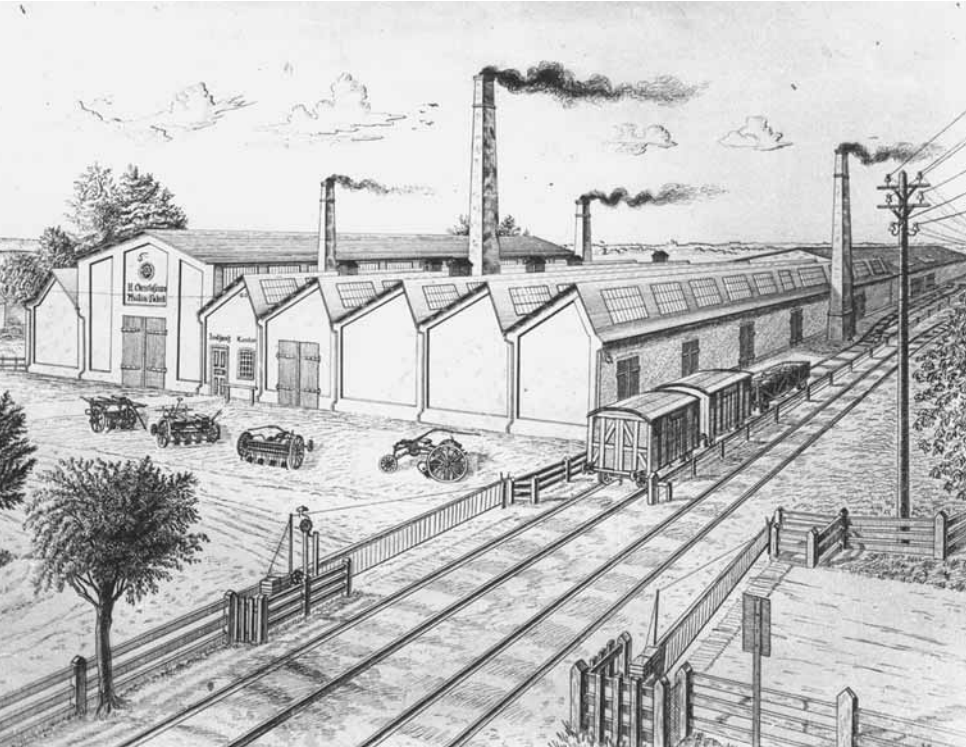
En vigtig forudsætning for sukkerfabrikationen var gode transportforbindelser til og fra fabrikken, så da den Lolland-Falsterske jernbane var under planlægning, men endnu ikke påbegyndt, holdt den unge landbrugskandidat Frederiksen et storslået gilde for alle med indflydelse. Han inviterede de bestillingsmænd, som udstak linien, amtmand, amtsråd, byfoged og byrådsmedlemmer fra Maribo og Rødby købstæder samt sognerådsmedlemmer. Til gildet flød vinen, og Frederiksen holdt en tale om de fordele Rødbybanens fragtkørsel ville få af den kommende fabrik.

Gildet gav resultater, og den oprindelige ellers snorlige linjeføring mellem Maribo og Rødby blev ændret og gik nu i en bue ind over Nybøllegårds marker. Samtidig fik den i 1873 opførte "Sukkerfabrikken Lolland" lagt vigespor fra banen. Og det viste sig med tiden, at fragt fra sukkerfabrikken til Bandholm Havn blev Rødbybanens største indtægtskilde.

Til sukkerfabrikken blev også bygget 21 arbejderhuse nordøst for fabrikken, i dag kaldet Havebyen. De er den ældste samlede, ensartede udstykning i Holeby.

Sukkerfabrikken i Holeby. Brødrene Erhard og Johan Ditlev Frederiksen grundlagde Sukkerfabrikken Lolland. Brødrene hentede deres viden om sukkerfremstilling i udlandet, særligt Tyskland. Derfor blev fabrikken også bygget med tyske sukkerfabrikker som forbillede. Brødrene løb imidlertid ind i vanskeligheder og måtte gå i betalingsstandsning. Fabrikken blev købt af De Danske Sukkerfabrikker og fik navnet Højbygård. Den fremstillede råsukker frem til 1960, hvor den blev overtaget af De Danske Papirfabrikker. Fabrikken lukkede i 1993.

Reklame for Holeby Maskin Fabrik. I reklamen præsenteres et udvalg af Holeby Maskin Fabriks radrensere og såmaskiner, særligt fremstillet til den tunge lollandske jord.

Banen åbnede i 1874, men kun stationsbygningen, sukkerfabrikken og arbejderhusene rejste sig over den bare jord. Af Holeby var der intet endnu.

Men i årene efter kom karakteristiske bygninger til såsom forsamlingshus, kornmagasin, gæstgivergård ved stationen, kro og bryggeri. I 1890 havde Holeby stationsby 40 huse, og i 1911 var byen vokset til over 100 huse. Denne vækst skete på udstykninger af de tre udlyttede gårde, hvoraf én, Annasminde, fortsat flankerer hovedgaden og således demonstrerer, at Holeby stationsby ligger langs en oprindelig markvej fra udskiftningens dage.

Hvor sukkerfabrikken var en sæsonarbejdsplads med arbejdskraft fra flere sogne, så fik en aflægger af sukkerroedyrkingen, Christoffersens Smedje, som i dag er Holeby Dieselmotor Fabrik under MAN B&W koncernen, direkte betydning for Holebys vækst.

Smeden Hans Christoffersen arbejdede i 1872 i Højbygårds landbrug, som var forpagtet af brødrene Frederiksen. Her lærte han tidens førende landbrugsteknologi at kende. Det var lokomobilet, som var en dampdreven traktor indkøbt til pløjning, og Hans Christoffersen konstruerede en torækket radrenser, egnet til Lollands stive lerjord. Da sukkerfabrikken lukkede midlertidigt i 1877, blev han selvstændig i Godsted, og fra 1882 i Holeby.

Fundamentet i Hans Christoffersens virksomhed var lokomobiler og tærskværker, der på et par dage kunne klare måneders håndtærskning, men han byggede også

halmpressere og petroleumsmotorer. Gennembruddet kom i 1894, hvor sønnen Jens og hans kompagnon Johan Simonsen vendte hjem fra USA med knowhow om moderne landbrugsmaskiner og om serieproduktion. Med den viden omskabte de landsbysmedjen til en moderne maskinfabrik, der i 1901 gav arbejde til 10 husstande samt 14 svende og lærlinge i andre familier.

I 1902 byggede han fabrikken, hvis facade endnu i dag flankerer Holeby hovedgade. Den blev udvidet i 1909 og var på den tid byens

Huse på Østervej. Den langstrakte hovedgade i Holeby er kendetegnet ved små og tætliggende enfamiliehuse.

Holeby Dieselmotor Fabrik. Sukkerfabrikken ansatte smeden Hans Christoffersen til at tage sig af roebøndernes redskaber og maskiner. Hans Christoffersen begyndte selv at fremstille særlige landbrugsredskaber. I 1898 supplerede han produktionen med petroleumsmotorer, og fra 1910 fremstillede hans fabrik dieselmotorer under navnet Holeby Dieselmotor Fabrik. I 1916 blev fabrikken et datterselskab under B & W, som i 1980 solgte den videre til den tyske fabrik MAN. Fabrikken måtte lukke produktionen i 2004. Nye tider er imidlertid på vej. MAN B & W har for nylig etableret en industri- og erhvervspark på stedet, et slags virksomhedshotel med adgang til produktion, lager og administrative faciliteter.

største byggeri. Også maskinfabrikken var helt afhængig af jernbanen, og der blev ført et sidespor ind i fabrikkshallerne. Hovedproduktet blev nu petroleumsmotorer, og i 1911 levede 35 husstande og 31 svende og lærlinge af fabrikken.

Fabrikkenes produkter var kendt langt uden for Holeby, idet man i 1910 var begyndt at producere de moderne dieselmotorer til elværker rundt om i stationsbyer og købstæder. Den endnu mere krævende produktion af driftsikre skibsdieselmotorer begyndte allerede i 1913, hvor en Holeby skibsdiesel blev installeret i stålskonnerten Phønix af Thurø. Desuden var fabrikken den første, der i Danmark byggede motorer til jernbanens motorvogne, vistnok af diesel-elektrisk type. I 1916 blev fabrikken solgt og omdannet til aktieselskab med B&W som hovedaktionær.

I dag konserverer Holeby de væsentligste ældste træk af egenarten i en stationsby. Men også udviklingen indtil tiden omkring 1960 er uspolet, og byens nyeste udvikling med parcelhuskvarterer, skole og hal er repræsenteret. Det ligger mod vest, men på nye ud-

styknings, uden for den således helhedsbevarede og i øvrigt meget langstrakte stationsby.

Motorfabrikkenes nyere udvækster, de hvide haller, er tilføjet bag den gamle fabrik fra 1902 uden at have forstyrret og opslugt det oprindelige, gamle miljø. Samtidig er de hvide haller bygget til på marken i en organisk, sammenhængende proces, der ligner byens tidligste væksthistorie.

Holebys bymiljø er primært enfamiliehuse, fordelt jævnt og ensartet langs én lang gade, der fastholder indtrykket af nybyggerby, et indtryk der forstærkes af de skarpe grænser mellem byen og de omgivende marker; det er som om husene netop har erobret marken i går. Også husrækkernes arkitektur har et enhedspræg med kun ganske få nye bygværker, der springer ud af kronologien.

Sukkerfabrikken ligger også som oprindeligt på nogenlunde bar mark og med aflæsningspladsen bevaret, dog uden transportbåndet. Dens karakteristiske bygninger med gavle muret i røde og gule sten er selve mindesmærket og symbolet på Lollands største landbrugsindustrielle eventyr.

Kulturmiljøet

Holeby er et forgrenet kulturmiljø med Gammel Holeby, Holeby Stationsby og Havebyen. I Gammel Holeby ses landsbytræk, mens Holeby Stationsby udviser købstadstræk med forsamlingshus, købmandsgård, station og bygninger i provinsbyarkitektur. Havebyen ligger som en afgrænset og ensartet udstykning for sig i kanten af Holeby. Det var knowhow om maskinindustri, der skabte ny produktion i stationsbyen og gav identitet til bysbørnene. Nye parcelhuskvarterer med sportshal lagde lag på lag uden om stationsbyen og efterlod samtidig denne relativt uberørt. Holeby er sårbar overfor truslen om rømning af industri, der kan lægge midtbyen øde. Det er rette tid at inddrage borgerne i bevarelse af Holebys kulturmiljø.

18. Rødby Fjord og stormflodsdiget Fra hav til dyrket mark

Den største af Rødby Fjords afvandingsluser ligger ved Kramnitse Gab. Sammen med pumpestationen sørger slusen for at lede vandet bort fra det inddæmmede land. Det hedder sig lokalt, at åbner man sluserne, tager det kun få dage at sætte den gamle fjord under vand igen.

Fjordens gamle topografi er dog stadig til at få øje på. Således ligger de tidligere øer som svage buler i det vidtstrakte, flade marklandskab, og ligeså den gamle kystlinie.

Historien om, hvorfor nogen ville tørlægge en fjord på mange kvadratkilometer, begynder i 1830'erne, hvor prisen på korn steg, og bønderne fik øje på mulighederne i at indvinde nyt land. Med sine mange små vige og indskæringer var Rødby Fjord let at lukke af med diger for i første omgang at holde vinterhøjvandet borte fra engene. Den 6 gange 12 kilometer store fjord blev således kattet af bøndernes mange smådiger. Men en stormflod overskyllede i 1838 alle digerne og belærte lodsejerne om, at digebyggeri og egentlig tørlægning krævede mere end som så.

Tanken huserede dog fortsat blandt fjordens mange husmænd og gårdejere, som i drømmesyn så bøl-

Erik Møller Nielsen

Siden oldtiden lå Rødby Fjord som naturen havde skabt den. De mange småøer, holme og bugter var tæt beboet og rummede mange levn efter mennesker, for hvem Rødby Fjord var et velbeskyttet sted at bo og en vigtig færdselsåre.

Senere mistede Rødby Fjord sin betydning, og i dag er det våde indhav tørlagt og erstattet af et stykke kunstigt skabt natur. Det er et landindvindings kulturmiljø, som bønder, jægere og sommerhusejere nyder godt af.

Fjorden før inddæmningen. Landskabet ved Rødby Fjord var præget af strandsøer og lavvandede fjorde.

gende kornmarker, hvor indtil videre ænder og fisk boltrede sig.

Starten på det store, visionære digeprojekt for Rødby Fjord tilskrives sædvanligvis to personer. Det er kreaturhandler og sadelmager Ludvig Ditlev Hansen, Rødby, og købmand Alfred P. A. Hage i Nakskov.

I 1865 lykkedes det L. D. Hansens slesvigske digemester at tørlægge 1000 tønder land fra gården Lineslyst over øerne Lalandia, Myggefjed, Bredfjed, og videre til Lidsø. Således blev Hansen den første, der i stor skala virkeliggjorde drømmen om at tage jord fra havet i Rødby Fjord. Samtidig havde han gjort den velhavende købmand Hage interesseret i digeprojekter,

og i 1857 fik Hage koncession på intet mindre end tørlægning af hele Rødby Fjord.

Åbningen ved Kramnitse, der var indsejling til Rødby med toldsted, blev nu lukket, og Rødbys århundrede lange beståen som havneby var forbi, men kun for en kort stund viste det sig. Den moderne damppumpe ved Kramnitse var nemlig for lille, og modsat hensigten steg vandet i fjorden. Det skabte utilfredshed blandt lodsejerne, der så deres private smådiger drukne ved efterårstide.

Hage gav op og lod i 1862 den engelske storetreprenør Morton Peto prøve, men heller ikke englænderen kunne tørlægge fjorden. Således var ikke en tønde land tørlagt, da købmand Hage atter fik koncessionen i 1867.

Nu blev der udarbejdet en ny og grundig plan af en officer ved ingeniørkorpset. Planen skulle sættes i værk i november 1872, men en naturkatastrofe stoppede dette forsøg på Rødby Fjords inddæmning. Den 17. november 1872 indtraf den store stormflod. En flodbølge på 3,8 meter over dagligt vande jævned alle diger og oversvømmede hele den sydlige tredjedel af Lolland. Man kunne sejle fra Rødby til Nakskov 6-8 kilometer inde i landet, regnet fra den nuværende sydlige kyst.

Selvom stormfloden skyllede alt bort, såede den ironisk nok kiemen til den endelige tørlægning af Rødby Fjord. Det skete, da regeringen vedtog loven om stormflodssikre diger på Lolland og Falster som følge af katastrofen.

Stormflodsdiget langs Lollands sydvendte kyst blev bygget fra 1873 til 1878 og løber over en 63 kilometer lang strækning fra Nakskov til landsbyen Sandager. Diget er op til 4,4 meter over dagligt vande og rummer 27 sluser, den største ved Kramnitse, den næststørste ved Nakskov. Byggeriet beskæftigede 700 mand, som boede i barakker.

I 1874 og 1875 pressede to storme vandet op til kun en halv meter under niveauet i 1872, og flere steder brød vandet gennem diget. Derfor blev digefoden beskyttet med sandfang, der er høfder gående vinkelret ud fra kysten. Sandfanget har siden skabt de veritabile klitlandskaber foran diget, der nogle steder endog er højere end diget selv.

Den gamle pumpestation ved Kramnitse blev taget i brug i 1927 og fungerede frem til 1965.

Man søger efter savnede. Stormfloden i november 1872 var en katastrofe af ufattelige dimensioner. Illustreret Tidende bragte dette billede af folk, der søgte efter omkomne. På Lolland kostede stormfloden 30 mennesker livet, og mange andre mistede alt, hvad de ejede.

De begyndte at pumpe i efteråret 1927.

Projektet betød anlæg af nye veje og mere end 18 kilometer nye kanaler. Arbejdet i 1920'erne fuldendtes med anlæggelse af de to lange veje, der krydses cirka midt i den tørlagte fjord, dér hvor mindeparken blev indviet i 1930. En kæmpemæssig sten minder her om både stormfloden i 1872 og om tørlægningen.

Fjordens fiskere mistede i løbet af 1920'erne deres gebet, og de fik en erstatning. Jægerne klage over ændernes flugt fra fjorden imødekom man ved at genopbygge vildtbestanden med læbælter omkring fyldgrave og langs veje og diger. Ad åre skabtes på den måde det specielle landskab, vi ser i dag.

Omkring 1930, hundrede år efter de første bønders fantasier om kornmarker, dukkede den sidste del af fjordbunden langsomt frem i sollyset, våd og gold. Den lignede en ørken - uden liv, fortæller et vidne fra dengang.

Sidste fase mod den gamle drøm om kornmarker kom efter Anden Verdenskrig, da traktorer afløste trækhestene og gjorde græsningsarealer overflødige. Samtidig satse de landbruget på kornavl, men korn trives ikke med vintervåde

Da byggeriet af stormflodsdiaget nåede til Rødby Fjord, ville fjordens lodsejere forståeligt nok med ind bag digets beskyttelse. Enkefru Hage afstod nu den gamle koncession til Det Lollandske Digelag, der nu også blev administrator af Rødby Fjord projektet.

Indtil 1930'erne, hvor fjorden blev endeligt tørlagt, tjente digelaget mange penge på græsning, fiskerettigheder, jagtret og tagrør. Pengene betalte for vedligehold og bygning af stormflodsdiaget.

Fjorden var fra 1910 til 1920 skrumpet ind til det halve af oprindelig størrelse, men fiskeriet vedblev at være rigtigt godt, selvom bestanden skiftede fra salt- til ferskvandsfisk. Endnu i 1917 udsatte fiskerne yngel af især ål i fjorden, der nu var en kæmpe stor fiskedam.

Fjorden var et bassin afgrænset af små private og enkelte større diger. Omkring 1910 blev netop det et problem, når lodsejere med høje diger og gode pumper pumpede vand ud i fjorden til skade for dem med lavere diger, der fik oversvømmet deres enge.

Af den grund, og fordi landbrugsjord igen var eftertragtet, stillede lodsejere og digelag nu mod en egentlig tørlægning, men det krævede en ændret vandløbslov, som kom i 1917 under navn af Rødby Fjord Loven.

Indtil 1924 diskuterede lodsejerne den såkaldt Store Plan til endelig udtørring. Det foregik demokratisk med offentligt eftersyn og indsigelsesfrist. Der blev bygget en pumpestation ved Kramnitse med to pumper, drevet af motorer fra Holeby Diesel Motor Fabrik.

Stormflodsdiget. Det 63 kilometer lange og 4,4 meter høje dige strækker sig langs hele Lollands sydkyst og skærmer det bagvedliggende land fra havet. Med tiden har det også fået en rekreativ funktion med en vandre- og cykelsti på digekronen, der er blevet en del af amtets regionale stinet.

marker. Derfor blev Kramnitse gamle pumpestation erstattet af en ny i 1965 - 66 med fire store, elektrisk drevne pumper. Den kunne sammen med 100 kilometer nye kanaler sænke grundvandsstanden så meget, at fjorden var tør også om vinteren. Fra begyndelsen af 1970'erne var fjorden omsider egnet til kornavl og kartofler.

Kulturmiljøet

Det bevaringsværdige kulturmiljø ved Rødby Fjord fortæller historien i selve landskabet. Det 60 kilometer lange dige med forland og digegrav, de mange grøfter, kanalerne med sluser og pumper fortæller historien om afvandingen. De

lange, lige veje, agerfelterne, de levende hegn og bebyggelsen bag diget er historien om kolonisering. En ligeså vigtig del af denne historie er det rekreative landskab med sommerhuskolonierne ved Hummingen og Kramnitse og stien på digekronen.

Truslen mod det koloniserede land som kulturmiljø er naturgenopretning. Amtets regionplan tilstræber at forhindre anlæg på lavbundsarealer af hensyn til eventuel naturgenopretning; en del inddæmmede og afvandede arealer vil antagelig blive givet tilbage til naturen i de kommende år.

De store koloniseringer bag digerne i Rødby Fjord, gør egentlig naturgenopretning umulig, men lokalt kan vandstandshævninger og naturanlæg godt lade sig gøre, som det er sket ved Lidsø. Etablering af våde enge bag et kystdige virker ikke ødelæggende for kulturmiljøet, men skovrejsning er uheldig, fordi skoven udvisker det flade, åbne land.

Fremtidig planlægning bør sikre, at eksempler på de kulturhistorisk vigtige fortællinger om koloniserings- eller landnamstiden, som den er blevet kaldt, bevares for eftertiden.

19. Lollands Albue Mennesket og havet

Erik Møller Nielsen

Som en beskyttende arm lægger halvøen Albuen sig om den sydlige indsejling til Nakskov Fjord, og den rummer et særpræget kulturmiljø skabt af fiskere, lodser og fyrmestre gennem mere end 600 år. I senmiddelalderen var der liv og glade dage under efterårets sildemarked, eller når landets konger søgte ly med deres skibe i Albuens beskyttede naturhavn. Senere opstod et lille fiskersamfund på stedet, og fiskerne supplerede indtægten som lodser og fympassere. De levede et nøjsomt liv i forhold til niveauet nu om dage. Fraværet af elektricitet og rindende vand samt afsondretheden betød, at der blev sparet på ressourcerne ved reparationer og genbrug. Ferskvand har her aldrig været, så drikkevandet kom udelukkende fra tagvand, som blev opsamlet i store nedgravede cisterner ved hvert hus. Man var en "bæredygtig" kultur, hvor elementære ting var det værdifulde. I dag har de sidste forladt Albuen, og husene fungerer som fritidshuse.

Geologisk set er Albuen en krumodde skabt af havet, der aflejrer store mængder sand. Gennem århundrederne har Albuen strakt sig længere og længere ud i Langelandsbæltet, og i de sene timer, hvor solen står lavt, kan man i modlyset se det rillede vaskebrætmønster af de mange krumodder, som i tidernes løb har lagt sig uden på hinanden og bygget Albuen.

I dag er Albuen forbundet med Lolland af den fire kilometer lange Albuetange, men jævnligt bryder havet igennem tangen og forvandler halvøen til en ø. Tangen er ikke altid farbar, og sædvanligvis sejler man herud med postbåden fra Nakskov.

Albuen består i virkeligheden af to krumodder. Den sydligste og ældste hedder Hornfiskenakke. Den krummer sig om Tyvehavn og er

bebygget med de fire Nakkehuse. Den nordligste odde består af Horsnæs Hage og dens forlængelse i Sandodden, der er Albuens østligste punkt. Tilsammen skærmer de for Albue Havn og er bebygget med blandt andet lodshuset, fyret og udkigsstationen.

Nakkehusene. Engang var Albuen et lille virksomt samfund bestående af lodser og fiskere. Beboerne i Nakkehusene havde tilpasset sig stedets nøjsomme forhold. Strøm blev skaffet med en generator, og vand blev samlet i regnvandscisterner. I dag bruges Nakkehusene som sommerhuse.

Albuen. Den seks kilometer lange sandtange er en såkaldt krumodde. Odden er skabt af den vestgående strøm langs Lollands sydkyst, som fører sand med sig og aflejrer det som en revle. Hvor strømmen taber kraft, begynder tangen at krumme. I Albuens krumning ligger en naturhavn, godt beskyttet af de to tanger. Igennem historien har havnen dannet udgangspunkt for fiskeri og et rigt handelsliv, men også flåden og kongerne brugte Albue Havn som mødested. Et brev, skrevet af Erik af Pommern, er således dateret "Lollands Albue 1420".

I tidligere historiske perioder var havet omkring Albuen et fiskevand, der bugnede af sild. Det udnyttede man på Albuen i 1400-tallet, da sild var en af Danmarks vigtigste eksportvarer til de nordtyske hansestæder, hvor der stod sild på middagsbordet i den katolske fastemåned. Rundt omkring i Danmark opstod de såkaldte sildemarkeder, hvor fi-

skerne landede fede høstsild, som de saltede og solgte i tønder til tyske købmænd.

Som levn fra denne senmiddelalderlige periode i Albuens lange historie, findes de helt fantastiske spor efter markedsboderne i terrænet inderst i Albue Havn. Her er man til alle sider omgivet af op mod hundrede lave, men tydelige sandvolde, der ligger side om side og beskyttet mod tilfygning af stridt græs. Hver vold omkranser et rektangulært område, som er bodedomtten, og voldene kan tolkes som skel omkring den enkelte fiskers lager og teltoverdækkede sovested.

Tomterne breder sig over en strækning på omkring 500 meter og i en dybde af 50-100 meter bort fra stranden. I brug må de have dannet en temmelig stor lejr, hvor fiskere og købmænd trampede gaderne dybere og dybere på vej mellem Albue Havn og markedspladsen.

Når mange mennesker samledes i middelalderen, kom også den katolske kirke til stede. Der blev opført et kapel omgivet af en kirkegård på 30-40 meter i kvadrat. Fundamenterne gemmer sig nu i jorden, mens diget om kirkegården kan anes som en lav sandvold. I slutningen af 1940'erne blev 20 grave påvist, og i 1960'erne opsatte en gårdejer et stort trækors, der markerer, hvor kapellet lå.

Man har, uden egentlig solid dokumentation, sammenlignet forholdene på Lollands Albue med forholdene i Falsterbo og Skanør, som var Nordeuropas største markedsplads for alle varer, men primært opstået omkring sildehandelen i perioden fra 1150-1400. For Albuens sildemarked hælder man nu til, at handelen aftog efter 1450, på et tidspunkt, hvor silden var på vej ud af danske farvande. Markedet på Albuen kan derfor ikke have været helt så stort som de berømte skånske pladser, men næppe heller lille.

Hvornår tomterne blev forladt af fiskere og handelsfolk, vides ikke, men det skete før reformationen. Går vi frem til 1787 til den første folketælling, nævnes for Albuen kun to fiskerfamilier, hvoraf den ene samtidig er lods. Befolkningen

Lodshusets køkken. Det er muligt på egen krop at opleve det nøjsomme liv på Albuen. Lodshuset er nænsomt restaureret og står i dag som det gjorde i 1930'erne. Her kan man være albueboer for et par dage og lave mad på et brændekomfur. De besøgende lærer om livsvilkår, der engang var dagligdag for alle. Samtidig inviterer de spartanske forhold til eftertanke, blandt andet om vore dages forbrugsvaner.

Kystudkig, lodshus, fyr og skole. Bygningerne fortæller på deres egen måde om livet på Albuen og den tætte tilknytning til havet. Albuens tætte tilknytning til havet. Farvandet omkring Albuen var vanskeligt at passere, og det var nødvendigt at have en lods med sig. Midt i billedet ses lodshuset, der indtil 1959 var bolig for to lodsfamilier. Der har altid været fyr på Albuen til at advare skibene mod at løbe på grund. Det nuværende fyr, der ses til højre i billedet, er bygget i 1969 og erstatter et ældre fra 1896. Det lille røde hus til venstre for Lodshuset er kystudkiggens station. Kystudkiggen var i brug indtil 2000, og herfra holdt vagtmandskabet øje med fjendtlige fly og skibe. Således har Albuen også spillet en rolle i forsvaret af Danmark. Det røde hus til højre for fyret er Albuens gamle skole.

steg støt og kulminerede i 1916 med 41 Albue-boere. I en årrække faldt det til 25, indtil lodseriet flyttede i 1959, hvor det faldt til 13 beboere. I 2000 boede der to personer på Albuen.

Albueboerne levede af fiskeri og lodseri. Lodsningen af skibe foregik fra Langelandsbæltet og ind til Nakskov eller Tårs. Da lodserne også satte bundgarn og ruser som bierhverv, blev de øens velhavere, der i trange tider kunne forstrække fiskerne med et lån, og indtægterne steg i takt med skibstrafikken på Nakskov Fjord. Der var to reservelodser og to til tre faste lodser, ansat af staten, men lønnet af skibene efter en takst, som staten fastsatte. Lodsarbejdet bestod i at holde vagt og udkik efter skibe, som ankom med lodsflaget hejst, og derpå sejle dem i møde. Hvis vejret var for hårdt til at sejle ud, signalerede lodserne til skibet fra flagstangen, som stod ved lodshuset.

I 1874, to år efter den store stormflod, opførte staten to huse til lodserne. Det ene, som blev revet ned i 1985, var et enfamiliehus til

lodsformanden. Det andet var et tofamiliehus, som efter lodseriets ophør i 1959, blev reddet og sat i stand efter at have stået tomt en periode. Dette hus kaldes lodshuset i dag og er centrum i naturformidlingen på Albuen.

Også fyret blev passet af lodserne. Det første fyr bestod af petroleumslamper hejst op i pæle, men i 1896 overtog fyrvæsenet opgaven og byggede et firkantet, godt 10 meter højt fyrtårn med linseapparat og en lysvidde på 10 kilometer. Dette fyr var i 1969 så truet af underminering af havstrømmen, at det blev sprængt til brokker. Først var dog toppen med linsemekanismen flyttet over på et nyt fyr tæt ved lodshuset, hvor det i dag står og lyser op i nattemørket, rødt-grønt-hvidt. Ruinerne af det gamle fyr ligger fortsat i stranden.

Da skibe, især i sejlskibstiden, af og til strandede på Albue Flak og de andre grunde ud for Albuen, var lodserne og fiskerne organiseret i et bjergelav. Dets opgave var at bistå med redning af besætning og last, og fra 1880'erne til 1960 foregik arbejdet i samarbejde med bjergningsrederiet Svitzers slæbebåd. Lønnen for en bjergning var en pæn procentdel af bjergningsentreprisen, og det gav af og til lavets

Sildemarked på Albuen. Bodetomterne stammer fra et middelalderligt sildemarked. Markedet havde en kort storhedstid og kulminerede i perioden 1400 - 1450. Fiskerne mødtes på Albuen med købmænd fra de tyske hansestæder for en kort periode i sildesæsonen. De mange lave jordvolde, der endnu ses i landskabet, afgrænsede de handlendes boder og telte. Bodetomterne er især synlige i det tidlige aftenlys, når den nedgående sol kaster lange skygger.

medlemmer et stort beløb. I 1889 blev der lagt telefon ud til lavets formand, lods Gunnensen, så strandede skippere kunne forhandle med deres forsikringselskab og med Svitzer direkte fra åstedet.

Besøgende på Albuen har adgang til en pragtfuld frokoststue med udsyn til mere end 180 graders havudsigt under en høj himmel. Det er den tidligere udkigsstation, hvor kystudkiggen holdt til fra 1968 til 2000. Udkigstjenesten blev dannet 1915 under den Første Verdenskrig og foregik da fra overlodsens veranda. Senere fik de et lille skur med vinduer mod havet. Kystudkiggen havde til formål at rapportere om passage af usædvanlig art til Langelandsfortet. Lodsformanden og tre fiskere blev skolet i fjernkending af skibe og fly og var udstyret med kikkert og pejleskive, så de kunne holde øje med især Østblokkens aktiviteter.

Kulturmiljøet

Albuen er et kystnært kulturmiljø. Krumodden har givet læ for et sildemarked og en naturhavn, som gav liv til et fiskersamfund, hvis huse endnu står sammen med lodshus og fyr. Kulturmiljøet var sårbart, da sidste mand skulle lukke og slukke.

Derfor havde naturfredningsfolk og historikere ønsker om at indrette lodshuset til formidling af fiskersamfundets dagligliv og områdets enestående natur. Løsningen blev professionel naturformidling og et lodshus renoveret til den nye funktion. I dag er lodshusets funktion genskabt med en afbalanceret blanding af nødvendig indretning til naturformidlingen og undervisningen. Således kan skoleelevers behov for indlevelse skabe fortsat pleje af huse og fyr og dermed bevare kulturmiljøet.

20. Nakskov Sukkerfabrik Monument over industriens epoke

Naomi Hainau Pinholt

Kommer man til Nakskov om efteråret, er det første man bemærker lugten fra sukkerfabrikken og de mange tons roer, der venter på at blive til sukker. Især i overskyet og fugtigt vejr hænger den sødlige lugt tungt over byen, og mange foretrækker at blive inden døre.

Nakskov Sukkerfabrik i dag. Til trods for at sukkerfabrikken har gennemgået mange ombygninger, er det oprindelige fabriksanlæg stadig genkendeligt.

For borgerne i Nakskov er lugten dog tæt forbundet med “kampagnen”, den periode fra oktober til december hvor sukkerroerne bliver taget op og forarbejdet. Det er den travle tid på året, hvor sukkerfabrikken kører på højtryk, og hvor lastbil efter lastbil, læsset med ro-

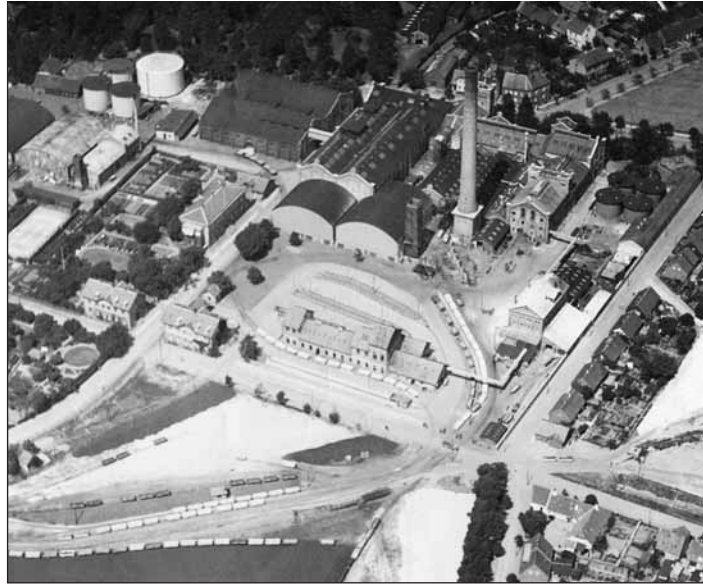
er, buldrer gennem byen. Trods lugten og larmen har kampagnen altid været en vigtig tid i Nakskov, som man ser frem til.

Før i tiden gav en god høst arbejde til mange. I dag er produktionen næsten fuldautomatisk, og behovet for sæsonarbejdskraft er ikke så stort som tidligere. Sukkerfabrikken er dog stadig en vigtig økonomisk drivkraft for Vestlolland, og derfor bringer sukkerprocenten og roernes kvalitet stadig de store overskrifter frem i aviserne. Og lugten? “Det er lugten af penge”, som man siger i Nakskov.

Nakskov Sukkerfabrik er et storindustriens kulturmiljø, som blev grundlagt i 1882. Fabrikken var den første af de store industri-virksomheder, som i slutningen af det 19. og i begyndelsen af det 20. århundrede omdannede Nakskov fra købstad til industriby. Fabrikken står i dag som et åbenbart bevis på den industrielle og landbrugsmæssige udvikling, der fandt sted på Lolland-Falster sidst i 1800-tallet.

Efter en periode med lavkonjunktur gennemgik dansk landbrug fra 1830'erne et opsving, især hvad eksporten af korn angik. På Lolland og Falster nød man godt af opsvinget, men i 1870'erne begyndte det at gå galt. Den intensive korndyrk-

Nakskov Sukkerfabrik cirka 1950. I forgrunden ses saftstationen, hvor den første bearbejdning af sukkerroerne foregik. Bag den høje fabrikksskorsten ses selve fabriken. Arbejdet på sukkerfabrikken var stærkt sæsonbetonet, og antallet af ansatte varierede meget. I modsætning til de andre fabrikker i Nakskov, der opførte hele kvarterer med arbejderboliger, begrænsede sukkerfabrikken sig til få boliger for de ansatte. Til højre i billedet ses fem tofamiliehuse, som Nakskov Sukkerfabrik overtog efter Tuxen og Hammerichs Maskinfabrik i 1905. Husene blev revet ned da fabrikken udvidede.

ning havde udpint jorden, og høstudbyttet blev stadig dårligere. Løsningen på problemet var sukkerroen, der i første omgang blev introduceret som et jordforbedrende middel, der kunne understøtte kornproduktionen. Den skulle dog snart vise sig at blive områdets mest betydningsfulde afgrøde.

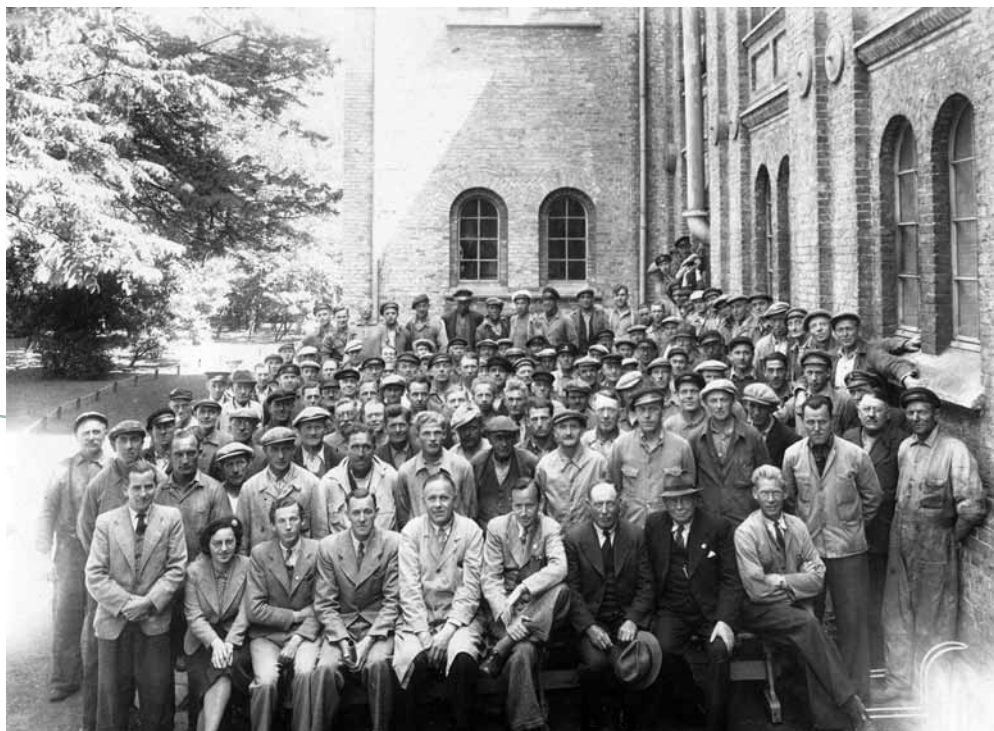
En af de ivrigste fortalere for sukkerroen var den lollandske landbrugskandidat, Erhard Frederiksen, der sammen med sin bror Johan Ditlev Frederiksen opførte Sukker-

fabrikken Lolland i Holeby i 1872-73, hvor de afprøvede de nyeste ideer inden for sukkerproduktion. Fabrikken løb dog ind i vanskeligheder og gik i betalingsstandsning. I 1880 blev fabrikken overtaget af De Danske Sukkerfabrikker.

I forbindelse med købet af Sukkerfabrikken Lolland fik De Danske Sukkerfabrikker, med industrimagnaten C. F. Tietgen i spidsen, tilbud fra et interessentskab om at deltage i etableringen af en sukkerfabrik i Nakskov. Interessentskabet opløstes, men De Danske Sukkerfabrikker fortsatte forhandlingerne med landmændene om at anlægge en fabrik. Landmændene skulle hver især tegne sig for et areal, som de forpligtede sig til at dyrke med sukkerroer. På den måde sikrede fabrikken sig leverancer.

Da det tilstrækkelige areal var tegnet i 1881, gik byggeriet af Nakskov Sukkerfabrik i gang. Fabriksanlægget blev tegnet af Ove

Petersen, den ene af Det Kongelige Teaters to arkitekter. Fabrikken blev opført som et flerfløjet anlæg i nyromansk borgstil, og foruden selve sukkerfabrikken blev der bygget en saftstation, hvor man udvandt sukkersaften af roerne. Der blev også bygget boliger til fabriksbestyreren og fabrikkens ingeniører.

Ansatte på sukkerfabrikken 1942. Det var ikke ualmindeligt, at hele familier arbejdede på sukkerfabrikken i Nakskov, og flere af personerne på billedet er i familie med hinanden. Mange af de ansatte havde også øgenavne, "Gnisten" var for eksempel ansat som elektriker.

Nakskov Sukkerfabrik 1882. Selve fabriksanlægget ligger i forgrunden, og bag den 67 meter høje skorsten anes saftstationen. I baggrunden til højre ses to ens huse, opført til fabrikkens ingeniører. De var vigtige at have i nærheden, hvis der var problemer med maskinerne. Foran ingeniørboligerne ligger fabriksbestyrerboligen.

Selvom fabriksanlægget i dag er temmelig forbygget, er en del af de gamle bygninger helt eller delvist bevaret, og man kan stadig få et indtryk af den monumentalitet, som prægede den oprindelige fabrik.

Det var oprindeligt planlagt, at Nakskov Sukkerfabrik skulle forsynes med et omfattende net af såkaldte roebaner, små tog, som kunne transportere roerne fra landmændene til fabrikken. Man fik imidlertid ikke lov til at ekspropriere de nødvendige arealer, og i stedet blev der bygget et antal saftstationer i fabrikkens opland. Saftstationerne, der lå i Horslunde,

Vesterborg, Stokkemarke, Græshave og Majbølle, modtog roerne, udvandt sukkersaften og pumpede via rørledninger sukkersaften til hovedfabrikken i Nakskov. I løbet af 1950'erne blev saftstationerne nedlagt, og i dag er bygningerne enten revet ned eller bygget om.

I 1890'erne blev det muligt at anlægge roebaner uden ekspropriationsret, og i 1922 havde Nakskov Sukkerfabrik et banenet på i alt 218 kilometer. De smalsporede jernbaner blev efterhånden udkonkurreret af lastbiltrafikken, og Nakskov Sukkerfabrik lukkede sine roebaner i

Roetog. De smalsporede roebaner var en vigtig del af Nakskov Sukkerfabriks infrastruktur. I kampagnen kørte roebanerne stort set i døgndrift med roer til fabrikken og tilbage med roeaaffald, som landmændene brugte til dyrefoder. Uden for kampagnen transporterede banerne blandt andet kunstgødning, som landmændene købte af fabrikken.

Nakskov Saftstation. De roeavlere, der boede i nærheden af Nakskov, leverede deres roer direkte til saftstationen. Når roerne var vejet af, blev de vasket og derefter snittet i strimler og kogt. Saften blev presset ud og pumpet over til fabrikken, hvor den blev lavet til sukker. På billedet fra 1914 ankommer bønderne med sukkerroer i hestevogn. Saftstationen blev revet ned i 1959.

1968. Mange steder kan man dog stadig se de smalle jernbanespor, som forbandt fabrikken med sit opland.

I Nakskov har man altid levet tæt sammen med sukkerfabrikken. Der var lugten, og der var larmen, når roetogene kørte hvinende gennem byen. En tidligere medarbejder ved fabrikken fortæller, hvordan hans mor tog bestik af vindretningen, når hun skulle hænge tøj til tørre. Der var en del kulstøv i røgen fra fabrikken, og bar vinden over, blev vasken liggende i vaskehuset.

Læser man erindringer fra fabrikken, får man imidlertid også indtryk af en god arbejdsplads, hvor arbejderne blev livet igennem. Det var ikke usædvanligt, at familier i flere generationer tog arbejde på fabrikken.

Flere erindringer vender tilbage til branden i sukkerkogeriet i 1938. Begivenheden satte sig dybe spor, for kampagnen var lige begyndt, og branden kunne let have ødelagt arbejdet det år. Ved en stor fælles indsats fik arbejderne og ledelsen dog hurtigt fabrikken i gang igen, så man kunne fortsætte arbejdet. Man var med andre ord loyal overfor arbejdspladsen og gjorde gerne en ekstra indsats, når det var nødvendigt.

Næsten halvdelen af Danmarks sukkerroeproduktion foregår stadig på Lolland-Falster, hvor to af Danmarks tre fungerende sukkerfabrikker, Nakskov Sukkerfabrik og Nykøbing Sukkerfabrik, stadig befinder sig, men hvor længe? I 2004 varslede EU en markant nedsættelse af støtteordningerne til de europæiske sukkerproducenter, hvilket får betydning for sukkerfabrikkerne i Danmark.

Hermed er den sidste af de store virksomheder, der kom til at præge Nakskovs udvikling og identitet som arbejderby i det 20. århundrede, reelt truet. Som i 1870'erne er landmændene begyndt at se sig om efter nye afgrøder, og Nakskov har erkendt, at byen endnu en gang skal finde sine ben at stå på.

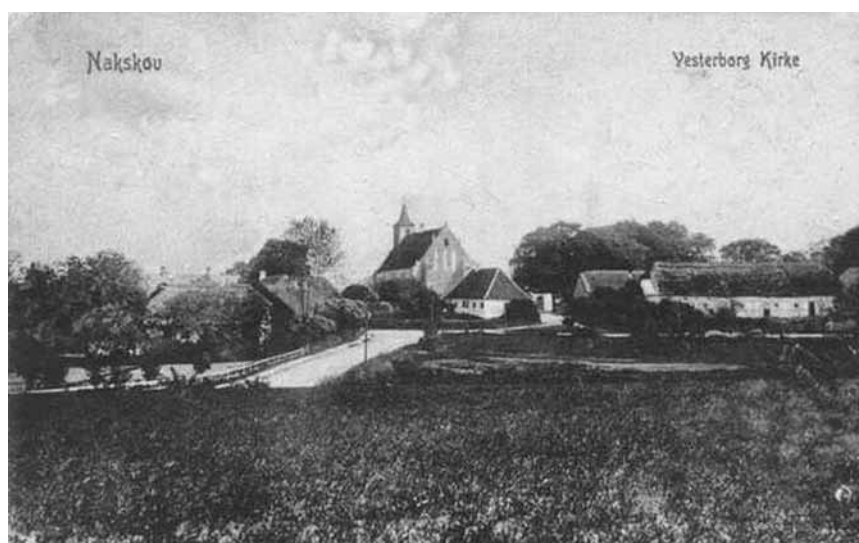
Byen har investeret i en industri- og miljøpark, hvor der findes alle de nødvendige miljøfaciliteter, en moderne virksomhed har brug for. Vindmøllefabrikken Vestas var den første til at slå sig ned her, og andre er siden fulgt efter. Det står dog stadig tilbage at besvare, hvad købstaden, der blev industriby i det 20. århundrede, vil udvikle sig til i det 21. århundrede.

Kulturmiljøet

Nakskov Sukkerfabrik er forbygget i dag. Kernen i det oprindelige anlæg er arkitekttegnet og så markant i sin nyromanske borgstil, at arkitektens værk stadig ses. Som øvrige sukkerindustri-kulturmiljøer blev der i løbet af fabrikkens levetid både revet bygninger ned og tilføjet nye. I Nakskov var de ofte tegnet af De Danske Sukkerfabrikkers egne ingeniører. Samtidig blev infrastrukturen på arealerne lagt om, så til- og frakørsel med roer og sukker var optimale. Spørgsmålet er, hvordan kulturmiljøet kan føres videre efter en lukning af sukkerfabrikken. Nakskov Sukkerfabrik kan skele til Stege Sukkerfabrik, hvor lokalerne er i brug til produktion, servicevirksomhed og lagerfaciliteter. Kulturmiljøet bevares ved at tilføre nye funktioner i dialog mellem kommune og ejer.

21. Vesterborg Seminarium Væksthus for nye skoletanker

Vesterborg 1910. Da dette billede blev taget, var bygningskomplekset omkring det gamle præstegårdsseminarium stadig intakt. Den stråttækte bygning til højre er præstegården, den blev revet ned i 1911 for at give plads til en skole. Det lille hvide hus ved kirken er friboligen for fattige enker. Til venstre, bag træerne, skimtes Vesterborg Skole, hvor seminaristerne øvede med de lokale børn. Den blev revet ned i 1910.

Naomi Hainau Pinholt

Vesterborg ligger smukt, omgivet af marker og skov. Landsbyen er et yndet udflugtsmål, hvor folk tager til for at nyde landskabet og fornemme lidt af den gamle landsbystemning. Hvad de færreste er klar over er, at Vesterborg rummer resterne af landets første præstegårdsseminarium og et oplysningens kulturmiljø, der den dag i dag har betydning for alle, som er i kontakt med det danske skolevæsen.

På Vesterborg Kirkegård ligger familiegravstedet for biskop Peter Outzen Boisen, præst og forstander for præstegårdsseminariet i Vesterborg. I dag er de fleste spor af seminariet udslettet. Men tilbage står historien om en præstegård, hvor jorden blev gødet for helt nye undervisningsinstitutioner, som højskolerne og de moderne lærerseminarier senere udviklede.

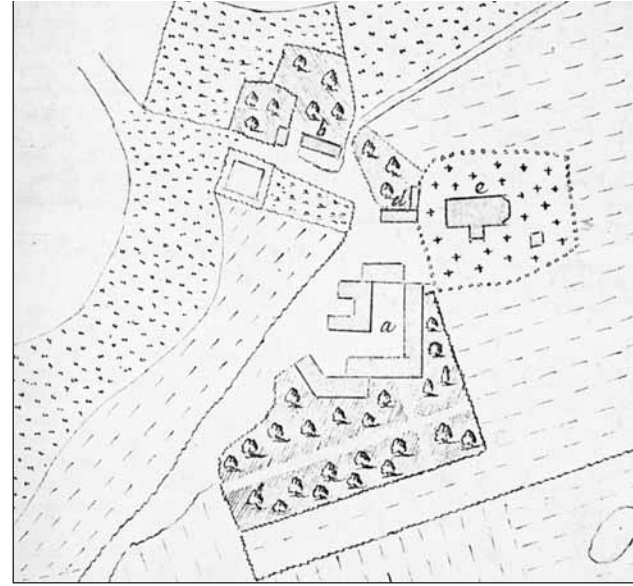
Vesterborg Seminarium åbnede i 1802 og virkede frem til 1831. Det blev stiftet af den visionære Christian Ditlev Reventlow, godsejer til Christianssæde, som Vesterborg hørte under. Han var en af hovedkræfterne bag udskiftningstidens landboreformer og gik ind for at forbedre bøndernes vilkår. Dette mål kunne kun nås igennem oplysning og uddannelse, og C. D. Reventlow arbejdede hele livet på at forbedre undervisningen i almueskolerne.

På Vesterborg Seminarium skulle de nye almuelærere uddannes med respekt for bondestanden og dens behov. Det var et brud med eksisterende forestillinger om almuen og dens undervisning, der først og fremmest lagde vægt på at lære børnene at læse bibelen og lære Luthers katekismus udenad.

Seminariet fik til huse i præstegården, der blev bygget om, så der var plads til undervisningslokaler og lærerværelse. Omkring præstegården opstod efterhånden et helt seminariemiljø med lærerboliger og en landsbyskole, hvor seminaristerne kunne øve deres pædagogiske færdigheder.

Ingen af bygningerne fra seminarietiden er tilbage. Den gamle præstegård i bindingsværk og med

Vesterborg Seminarium 1805. Kortet viser, hvorledes bygningerne lå i forhold til hinanden. Præstegården ligger i midten af billedet og er markeret med "a". Degnehuset, markeret med "b", blev til lærerbolig. Vest for kirken ("e") ligger "hospitalet", som biskop Boisen opførte som fribolig for fattige enker.

stråtag blev revet ned i 1911 og erstattet af en moderne bygning i mursten. Et stykke af den gamle brolægning er dog tilbage ved indkørslen til kirkens parkeringsplads.

Det første år optog Vesterborg Seminarium 15 elever, men seminariet var populært, og elevtallet blev snart udvidet til 30. Til forstander for seminariet udnævnte C. D. Reventlow den karismatiske præst og senere biskop over Lolland-Falsters Stift, P. O. Boisen.

Greven havde ansat ham som nyuddannet præst i Vesterborg, og med årene udviklede de to mænd et nært venskab og tankefællesskab.

Forud for oprettelsen af Vesterborg Seminarium havde C. D. Reventlow og P. O. Boisen udviklet principperne for de nye præstegårdsseminarier. Begge mente, at de eksisterende seminarier uddannede virkelighedsfjerne lærere, hvis kundskaber ikke kunne bruges af almindelige mennesker.

På præstegårdsseminarierne skulle seminaristerne derimod opnå praktisk viden om emner som havebrug og biavl, og de skulle i det hele taget opdrages til at være "fornuftige bønder blandt bønder". P. O. Boisen formulerede principperne i en programerklæring, som selveste kongen gav sin opbakning. De ny tanker blev modtaget med begejstring, og over hele landet blev der oprettet præstegårdsseminarier med Vesterborg som forbillede.

Forbindelsen til bondestanden lå P. O. Boisen stærkt på sinde. Seminaristerne skulle helst komme fra bondehjem, og de skulle bevare en tæt kontakt til deres rødder. Mens de gik på Vesterborg, blev de indlogeret hos de lokale bønder, og det forventedes af dem, at de hjalp til på gården.

Boisen mente, at markarbejde styrkede legemet og var en god modvægt til de intellektuelle øvelser. Desuden regnede han med, at bønderne var mere villige til at modtage seminaristerne, hvis de kunne forvente en arbejdsind-

Vesterborg kirke. Den lille gulkalkede kirke er opført i gotisk stil. Tagrytteren er opsat i 1815. Peter Outzen Boisen var præst i kirken fra 1787 til sin død i 1831.

Familien Boisens gravsted. Et af de få synlige minder, der er tilbage om Vesterborg Seminarium, er familiegravstedet for biskop Peter Outzen Boisen. Her ligger han omgivet af sin familie og tæt på seminariet, der blev hans livsværk.

der i høj grad byggede på lærerens personlige engagement og interesse for sit emne. Flere af seminaristerne fra Vesterborg blev da også engageret i højskolebevægelsen. Det gjaldt blandt andet politikeren og lægprædikanten Rasmus Sørensen, der i 1848 oprettede en folkehøjskole i Uldum i Vestjylland.

Den lavkonjunktur, der ramte Danmark efter Napoleonskrigene,

sats. Det viste sig at holde stik. Af beretninger kan man se at de lokale bønder var glade for seminaristerne, og knyttede tætte bånd til dem. Ofte vendte gamle seminarister tilbage til Vesterborg for at besøge deres tidligere værtsfamilier.

I det hele taget lader det til, at der med årene opstod tætte bånd mellem landsbyen og seminariet. Når der blev afholdt eksamen i kirken, mødte hele byen frem for at høre på. Der blev fulgt ivrigt med fra kirkesalen, hvor der i øvrigt også blev udskænket kaffe! Ved den efterfølgende eksamensfest holdt gårdene åbent hus, og værtinderne overgik hinanden i at servere tobak og god mad og drikke.

Vesterborg Seminarium blev med tiden et væksthus for skoletanker, og der er mange fællestræk mellem præstegårdsseminarierne og den senere højskolebevægelse. Blandt andet i undervisningsformen,

Peter Outzen Boisen 1762-1831. Vesterborg Seminariums karismatiske forstander, P. O. Boisen, mente, at tidens seminarieundervisning var alt for akademisk og ubrugelig. Hans seminarister skulle uddannes i færdigheder som almuen havde brug for, såsom botanik og biavl. Men også måden at undervise på skulle være anderledes. P. O. Boisen troede på, at et personligt engagement var den bedste forudsætning for at lære fra sig. I dag synes vi, at det er naturligt, at en lærer interesserer sig for sit fag, men dengang var det nye toner. Vesterborg Seminarium blev forbillede for mange lignende præstegårdsseminarier, der opstod i 1800-tallets første tredjedel. Selvom de fleste måtte lukke igen efter statsbankerotten i 1814, har tankerne og principperne haft gennemslagskraft både i højskolebevægelsen og i de moderne lærerseminarier.

Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

gik hårdt ud over præstegårdsseminarierne. Staten skulle spare penge, og Danske Kancelli, det daværende indenrigsministerium, besluttede at begrænse antallet af seminarier. Vesterborg Seminarium måtte lukke efter P. O. Boisens død i 1831.

Mindet om Vesterborgs tid som seminarieby lever dog videre. I Vesterborg Kirke hænger portrættet af skolens forstander P. O. Boisen. Fra bagvæggen skuer han ud over menigheden, iført ornat og med dannebrogordenen på brystet. Her findes også en mindetavle over Reventlow, Boisen og Andreas Hansen, én af seminariets karismatiske lærere. Under tavlen kan man læse at "De vare i en lang Rad af Aar denne Kirkes Prydelse".

Træder man fra kirken og ud på kirkegården, kan man ikke undgå at lægge mærke til familien Boisens gravsted. Et imponerende støbejernskors markerer biskop Boisens grav. Korset er flankeret af en opslået bog og en bispestav, symbolerne på hans livsværk. Omkring ham hviler hans hustru, børn og svigerbørn, og på kirkegården ligger flere af lærerne fra Vesterborg Seminarium begravet. Netop sådan ville Boisen huskes; som midtpunkt for familien og seminariet.

Brolægning. På Vesterborg Kirkes parkeringsplads kan man mellem to træer endnu se et stykke brolægning, der viser, hvor præstegården og seminariet engang lå.

Kulturmiljøet

Vesterborg er et tematisk kulturmiljø, hvis fysiske spor på stedet er sparsomme på grund af nedrivning af de oprindelige stråtekte længer i bindingsværk. Tilbage er et stykke brolægning, som viste vejen til seminariet, og som fungerer som indkørsel til Vesterborg Kirke. På kirkegården udgør gravmindet for familien Boisen et element, som er symbol på slægtens udvikling af skole og lærdom for almuen på landet.

Det vil være oplagt ved en kommende kulturmiljøudpegning at kæde de få spor af præstegårdseminariet sammen med C. D. Reventlows Pederstrup til et oplysningens kulturmiljø.

22. Fejø Branding af et kulturmiljø

Naomi Hainau Pinholt

De fleste københavnere kender pæreskuden fra Fejø. Det er blevet en årlig tilbagevendende begivenhed, når skibet fra Fejø lægger til i Nyhavn. Så står folk i kø foran kasserne med frugt for at købe æbler og pærer med navne som Cox's Orange og Clara Frijs. Det er hyggeligt, og det smager! En og anden føler måske, at de har fået noget ekstra med i den brune papirpose: Et minde om barndommens varme sommerdage, langt væk fra storbyos og larm - en bid af Fejø.

Fejø har i århundreder været kendt for særligt velsmagende frugt. Øen ligger i Smålandsfarvandet og har et mildt klima med lidt nedbør og mange solskinstimer. Det omgivende vand sørger for stabile temperaturer, og det giver frugttræerne gode vækstbetingelser. Resultatet er søde og aromatiske æbler og pærer.

I løbet af 1900-tallet blev handelen med Fejøs frugt overtaget af grossister. Æblerne og pærerne blev anonyme, men noget tyder på, at frugt fra Fejø er ved at komme på landkortet igen i mere end én forstand. Den spiller nemlig en vigtig rolle i øens "branding" af sig selv.

Med sine 630 indbyggere hører Fejø til gruppen af danske småøer, hvilket ikke altid har været et let vilkår. Som andre øer oplevede Fejø igennem det 20. århundrede tiltagende strukturproblemer. Nedgang i øens traditionelle erhverv, landbrug og søfart, drænedede Fejø for indbyggere. Forretninger og erhverv måtte dreje nøglen om, og øens eneste skole var truet af lukning.

Nu har fejjøboerne imidlertid besluttet sig for at gøre noget ved sagen. Det er slut med at lade stå til, i stedet vil man vende udviklingen. Folk skal igen få lyst til at bosætte sig på Fejø, så der kan komme liv i

Pæreskuden i Nyhavn. I gamle dage drog frugtskipperne rundt på øerne i Smålandsfarvandet og opkøbte frugt, som de sejlede til København og solgte. I dag har man genoptaget den gamle tradition på Fejø. En gang om året sejler pæreskuden til København, lastet med æbler og pærer. Pæreskuden er en vigtig del af Fejøs markedsføring. Den skaber opmærksomhed og bidrager til billedet af Fejø som det hyggelige og "oprindelige" øsamfund.

Fejø. Øens to byer, Vesterby og Østerby, er forbundet af Herredsvej, der fungerer som én lang hovedgade. Bag de to byer breder marker og plantager sig.

husene og børn i skolen. Men hvordan får man folk til at flytte fra København og Køge til en ø i et udkantsområde? Det gør man ved

at skabe drømmen om et øliv, og her spiller Fejøs historie og kulturmiljø en vigtig rolle.

Fejø er godt 16 kvadratkilometer stor. Den har form som et timeglas, og på det smalleste sted er øen kun en kilometer bred.

Landskabet på Fejø er let kuperet med lange bløde bakker. I middelalderen var Fejø dækket af skov, men den er for længst forsvundet. I stedet breder frugtplantagerne sig, så øen på en forårsdag henligger i et hvidt blomsterpudder. I de senere år er det blevet en tradition, at familier med madkurv valfarter til Fejø for at nyde det smukke syn, når frugttræerne blomstrer.

Fejøs to byer, Østerby og Vesterby, ligger på hver sin halvdel af øen. Byerne er forbundet af den lange Herredsvej, der løber gennem øen fra øst til vest. Engang var Østerby og Vesterby adskilt af engdrag og vandløb. Når højvandet steg og oversvømmede enge, var øen ligefrem delt i to. Måske er det årsagen til, at der før

i tiden eksisterede et høfligt modsætningsforhold mellem de to byer.

En gammel fejøbo fortæller: "Det var ligesom vi var fremmede overfor hinanden. Vi havde ikke familie i Vesterby. De, der havde familie dernede, besøgte familien og ikke andre."

Med tiden er der kommet flere og flere huse til langs Herredsvejen, og i dag er de to byer næsten vokset sammen.

Bebyggelsen i Østerby og Vesterby er sammensat af ældre og nyere huse. Mest iøjnefaldende er de små bindingsværkshuse med stråtag, der for mange udgør den oprindelige bebyggelse på Fejø.

Dybvig Havn og Fejø Bådeværft. Den hvide bygning til højre er Fejø Bådeværft, et af de oprindelige kulturhistoriske elementer, der har overlevet på Fejø. Det blev grundlagt i 1889 og er det sidste fungerende bådeværft på øen. På Fejø Bådeværft har man altid bygget træskibe til fiskere og private, og det gør man stadig. I dag påtager værftet sig også specialopgaver, der kræver viden om det gamle håndværk. Den seneste større nybygning var således middelalderskibet Sofie, der blev bygget til Middelaldercentret i Nykøbing. I dag har fjerde generation af bådebyggere netop overtaget og renoveret værftet.

Drivkvaser. Fiskefartøjer bygget på Fejø har altid nydt stor anseelse, også i egne der lå langt fra øen. Det gjaldt især de brede åle drivkvaser, hvoraf et par stadig er hjemmehørende på Fejø.

perbyerne af søfart. De opstod udenfor købstæderne og lå gerne ved en god naturhavn og tæt på et trafikeret farvand.

Husene i Østerby og Vesterby udgør kulturelle helheder, der vidner om Fejøs maritime fortid. På samme måde er Fejø Bådeværft et kulturelt element, der er tæt knyttet til øens historie og særlige vilkår. Af andre vigtige maritime kulturhistoriske helheder kan nævnes havneanlæggene i Dybvig og Vesterby.

Det andet store erhverv, der har præget kulturmiljøet på Fejø, er frugtavl. På Fejø har der altid været tradition for at have frugthaver, fejboernes betegnelse for plantager. Indtil slutningen af 1800-tallet blev æbler og pærer først og fremmest dyrket til eget brug. Overskuddet blev solgt til frugtskippere, der opkøbte frugten og solgte den videre i København.

I begyndelsen af 1900-tallet opdagede fejøbønderne, at der var gode penge i kommerciel frugtavl. De lærte avls- og sprøjteteknikker og fik på den måde en smuk handelsvare frem. I stedet for at sende frugten med pærskuderne begyndte frugtavlerne at sælge direkte til forhandlerne. Der kom gode priser hjem, og det satte fart i beplantningen. I løbet af få år var store dele af Fejø plantet til med frugttræer. Æbler og pærer blev et masseprodukt.

I dag har frugtavlerne på Fejø fået øjnene op for, at øens frugt er et nicheprodukt. I en tid med tiltagende interesse for mad og ernæring er et æble ikke mere blot et æble. Det har en oprindelse og en historie, fra jord til bord.

Bindingsværkshusene blander sig med statelige grundmurede huse i købstadsstil. Der findes enkelte nyere huse, men det er ikke mange.

Både i Østerby og i Vesterby står husene ganske tæt på små parceller, en bebyggelsesform, man ofte finder i de gamle skipperbyer. Som navnet antyder, levede skip-

Sideløbende med produktionen af frugt er man ved at gøre Fejø til et centrum for knowhow om frugtavl. I 1996 stiftedes Fejø Forsøgsplantage, der blandt andet udvikler viden om økologisk dyrkning af frugt. Frugtavlernes selv er begyndt at eksperimentere med nye frugtsorter og forskellige specialprodukter som æblemost og cider. Nogle har også kastet sig over eksotiske frugter som figer, morbær og vin. "Frugt fra Fejø" er blevet til "Frisk Fejøfrugt".

Fejø har udviklet sig fra en ø i udkanten til at være en ø i udvikling. Det skyldes ikke mindst øens aktive bosætningspolitik. "Åben-ø

Fejø har altid været kendt for at have særligt velsmagende æbler. Det skyldes blandt andet øens milde klima, der giver særligt gode vækstbetingelser. I dag er frugt fra Fejø et nicheprodukt, der henvender sig til den bevidste forbruger.

Blomstrende frugtplantage. De blomstrende frugttræer tiltrækker folk fra nær og fjern. For mange er det blevet en tradition at tage på udflugt til Fejø udelukkende for at nyde det smukke syn.

arrangementer” med kaffebord hos de lokale og fremvisning af salgbare huse giver pote. Kurven knækker den rigtige vej, og indbyggertallet på Fejø stiger.

Man slår på de særlige værdier ved ølivet: Lokalmiljøet, nærheden til naturen og det tætte forhold til naboerne. Selv den isolerede beliggenhed fra fastlandet er et plus. Man lærer for eksempel at shoppe bevidst, og nogle mener, det sanseløse forbrug kan undgås, når butikken ikke ligger om hjørnet.

Karrieren behøver heller ikke at lide overlast, selvom man er øbo. Internettet gør det muligt at passe et arbejde hjemme fra øen. En del fejøboere er ansat i vagtordninger på fastlandet, hvor vagttimerne kompenseres med fritid. Og så er der dem, der har gjort øliv til arbejdsliv ved at drive en plantage, holde dyr eller leje værelser ud til turister.

Set i et bevaringsperspektiv er den aktive bosætningspolitik og den stærke bevidsthed om Fejøs fortid og værdier et plus. Engagerede borgere har indset, at Fejøs særpræg og øens kulturmiljø kan bruges bevidst til at sikre øens fremtid. Historien om Fejø er med hver gang, uanset om man markedsfører sig over for potentielle

bosættere eller udvikler øens frugtavl til et luksuriøst nicheprodukt. For hver gang der plantes et æbletræ på Fejø, høster fejøboerne identitet.

Kulturmiljøet

Fejøs kulturmiljø bærer præg af øens historiske erhverv, frugtavl og søfart. Længehuse og købstadshuse opført i provinsbyarkitektur sender sammen med havnenes værftsbygninger og færgeanlæg signaler om fortidens indbringende handel. Overgangen fra industrisamfund til videnssamfund satte dybe sår i form af butiksdød og skolelukning, men Fejø gjorde som øsamfund noget usædvanligt og brød denne negative spiral.

De gamle øboere og de nye tilflyttere har i frugtavlens fundet en fælles ny kapital. De udnytter øens natur- og kulturreсурser på et marked, som efterspørger varer med en egen identitet. Fejøboerne bruger de strukturer og den viden, der ligger i det eksisterende kulturmiljø og kombinerer det med en moderne markedsføring, der tager afsæt i drømmen om det enkle liv tæt på naturen. Kulturmiljøet brandes, og det er et eksempel at efterfølge, når landdistrikter skal udvikles.

23. Museumsbygningen i Maribo Historie og selvforståelse

Erik Møller Nielsen

Som et kulturens rådhus ligger museumsbygningen i Maribo ved sit eget torv. Museet danner sammen med stationen, posthuset og det gamle elværk et helstøbt kulturmiljø bestående af bygninger fra sidst i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Det er et kulturmiljø, der ikke blot vidner om de teknologiske fremskridt, som slog igennem på det tidspunkt, men også om en gryende historisk bevidsthed i Danmark.

Selv om pladsen ikke er byens rigtige torv, men borgervæbningsens tidligere eksercerplads, er associationen til bytorv og rådhus ikke grebet ud af luften, for museet blev bygget i 1890 for at huse Lolland-Falsters Stiftsmuseum, hvor egnens borgere kunne højne deres historiske og kulturelle bevidsthed.

Museumsidéen, som bygningen er det fysiske udtryk for, hviler historisk set på menneskets trang til at gemme ting, der har en historie, eller bare er mærkelige og uforklarlige undere fra verdenstæret, som nogen sagde.

Kirkerne gemte i middelalderen hellige ting som for eksempel glasampuller med en dråbe af Jesu blod eller en splint af korset. Fra midt i 1500-tallet og fremefter ved vi, at fyrsterne, herunder de danske konger, lod indrette et kunstkammer til at opbevare fyrstens samlinger af sjældenheder og mærkværdigheder. Selvfremstillede ting og rariteter blev brugt som gaver og bytteobjekter med andre fyrster i diplomatiets tjeneste. Opsynet med de ofte store samlinger tilfaldt en

Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Museumsbygningen ligger frit i byrummet og vender ud mod et lille torv. Derved kommer den stramme klassiske arkitektur til sin fulde ret. Med årene har bygningen undergået visse arkitektoniske forandringer. Blandt andet har vinduerne fået store spejlglasruder, hvorved en del af det oprindelige arkitektoniske udtryk er gået tabt.

kunstkammerforvalter, der på en vis måde er stamform til nutidens museumsinspektør.

De kongelige kunstkamre og lignende samlinger blev ad omveje starten på de forskellige grene på

Museumsbygningen, posthuset og stationen. Bygningerne omslutter det lille torv, som ligger foran museet. Bag posthuset ligger godsbanegården og det gamle elværk.

museumsvæsenet i Danmark. Men det nuværende museumsvæsen har også et andet udspring, nemlig arkæologien. På anbefaling af Den Kongelige Kommission til Oldsagerens Opbevaring blev Oldnordisk Museum dannet i 1807. Det husedes på loftet over Trinitatis Kirke i København, hvor indsendte oldsager hobede sig op i store mængder.

Få år senere blev Christian Jürgensen Thomsen ny leder af museet, og ud af kaos gik han i gang med at ordne samlingen og skabte et fagligt grundlag for organisering af det danske museumsvæsen. Oldnordisk Museum blev til Nationalmuseet, som i 1854 flyttede ind i Prinsens Palæ i København, hvor det som bekendt fortsat er.

Fra midten af 1800-tallet gik nu en bølge af museumsoprettelser over landet, og det var især i stiftsbyerne, at museumsbyggeriet tog fart. Som det sjette i rækken af stiftsmuseer blev Lolland-Falsters Stiftsmuseum oprettet i 1879. Det skete, da købmand Lauritz Schrø-

der skænkede sin samling til kommunen, som lod den udstille på rådhuset under navnet "Maribo Oldsags- og Antiquitetssamling". Sammen med den var også en naturhistorisk samling af 600 nordiske og tropiske fugle, pattedyr og fisk udstillet.

Købmand Schrøders samlerinteresse omfattede blandt andet sigener og seglaftryk, og fra 1845, hvor han blev købmand i Maribo, samlede han også på oldsager og antikviteter såsom husgeråd, møbler og brugsgenstande. Især blev han kendt for sin indsamling af effekter fra håndværkernes lav endnu før Nationalmuseets afdeling, Dansk Folkemuseum, tog fat på samme opgave.

Snart blev pladsen for trang på rådhuset, og byen nedsatte i 1880'erne en komité for opførelse af en selvstændig bygning til museum. Blandt komitémedlemmerne var kammerherre, godsejer J. Wichfeld til Engestofte, som selv var oldsagssamler. Han havde gode kontakter til direktøren for Oldnordisk Museum, J. J. A. Worsaae i København, der lykkeligvis netop arbejdede for en decentral museumsstruktur i Danmark, primært for at de lokale museer skulle overvåge beskyttelsen af oldtidslevn som gravhøje og jordfund.

Tegning af facaden som den var tænkt. Lolland-Falsters Stiftsmuseum blev opført efter tegninger af Ove Petersen, den ene af arkitekterne bag Det Kongelige Teater. Bygningen blev opført i italiensk renaissancestil med store rundbuede vinduer.

Kulturmiljø omkring torvet. Bygningernes karakter af solidt offentligt byggeri understreger enhedspræget i det fint sluttede kulturmiljø.

Stiftsmuseets grundlægger, Lauritz Schrøder. Maribos storkøbmand og matador var ægte samler. I begyndelsen var det brevsegl og frimærker, der havde hans interesse, siden blev det oldtidsfund og antikviteter. I 1843 var Lauritz Schrøder flyttet fra Helsingør til Maribo. Han overtog en købmandsforretning, som i løbet af få år voksede sig stor og profitabel. En chokoladefabrik, et savskæreri og en hørfabrik blev også del af forretningen. Lauritz Schrøder var en højt respekteret borger i byen, og ved siden af forretningen bestred han også hvervet som kaptajn i Maribos brandkorps og borgervæbning. I 1879 forærede han sin samling af oldsager og antikviteter til byen. Det blev begyndelsen til Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Som tak for sin store indsats for byen blev Lauritz Schrøder udnævnt til Ridder af Dannebrog. Han døde i 1903, 83 år gammel.

Der blev udvirket et statsligt byggetilskud til ildsjælene, men det blev lensgreve A. W. Knuth på Knuthenborg, der gav det største bidrag med tilbudet om at opføre museumsbygningen for egen regning, mod at han kunne råde over de indsamlede midler.

Det resulterede i museumsbygningen, som kontinuerligt gennem 115 år har tjent sit oprindelige formål. Kun Thorvaldsens Museum samt museerne i Ålborg og Odense har præsteret det samme.

Arkitekten blev ingen ringere end professor Ove Petersen, den ene af Det Kongelige Teaters to arkitekter. Han tegnede museumsbygningen i en stil kaldet italiensk renaissance med tydelig adresse tilbage til den klassiske oldtid og dermed en værdig ramme for vor egen oldtid. Bygningen skulle oprindeligt have triumferet over pladsen med en figurgruppe midt over facaden som på Det Kongelige Teater, samt have to bronzekandelabre ved indgangen. Men ingen af disse ornamentaler blev der råd til.

Den øverste højloftede etage, der havde en ovenlyssal, var bestemt for stiftets første kunstmuseum og med klare idémæssige forbindelser til det nationalhistoriske kunstmuseum på Frederiksborg, idet selveste brygger Carl Jacobsen blev knyttet til museet i Maribo. Han skænkede en række kunstværker og udlånte billedhuggerarbejder fra sit private glyptotek. Hans samling på Frederiksborg bestod mest af portrætbuster og malerier forestillende nationens berømte mænd og kvinder. Mest kendt er de nationalhistoriske skildringer, som blev malet på bestilling af brygger Jacobsen. Tilmed kom brygger Jacobsen til Maribo for selv at foretage opstillingen af figurerne i ovenlyssalen.

Når Carl Jacobsen viste så stor interesse for en museumsbygning i provinsen, var det fordi hans idé om Ny Carlsberg Glyptotek var ved

Torvet foran museet i Maribo. Torvet blev reddet af byens behov for parkeringspladser. Derfor blev den lille plads ikke bygget til, og det sikrer udsynet til det omkringliggende kulturmiljø, i hvert fald om vinteren. Om sommeren dækker trækroner og hække derimod for overblikket.

at tage form. Han havde brug for et sted at eksperimentere, og derfor kom den ny museumsbygning i Maribo meget bejligt.

Museets første daglige leder var Jens Olsen, der havde titlen kustos. Han var en kyndig oldsagssamler, der også kendte Oldnordisk Museum, og indtil sin død i 1920 udviklede han museet bort fra det oldnordiske og over mod de såkaldte folkemuseer, der samler interiør, beklædning og redskaber fra bondekulturen.

Stiftsmuseets oprindelige samling, der var komponeret lidt som de gamle kunst- og raritetskamre og suppleret med en manende kunstsamling, blev efterhånden splittet op i specialiserede dele. Kunstsamlingen fik i 1940 sin egen bygning på bagsiden af museumsbygningen, og i 1965 blev kunstafdelingen udskilt som en selvstændig institution, det nuværende Storstrøms Kunstmuseum, som snart flytter til en ny bygning på Kulturcenter Fuglsang.

Tilbage på museumstorvet i Maribo ligger en smuk og særpræget museumsbygning, indviet i 1890 som udtryk for det lokale kulturlivs historiske selvforståelse og tro på, at skulle man overkomme modgang, så måtte man kende

sine rødder og sin historie. Den viden var rygstødet for dem, der skuede fremad.

Kulturmiljøet

Museumsbygningen i Maribo udgør sammen med pladsen foran, stationen, posthuset og elværket en arkitektonisk helhed fra tiden omkring det 20. århundredes begyndelse. Bygningens fremtoning fortalte den kyndige om fortidens storhed, og det blev fremhævet af pladsen foran, som var indrammet af moderne bygninger i tidstypisk stilart. Eftertiden har i høj grad værnet om bygningen og skånet pladsen, det sidste måske utilsigtet? Takket være købstadens voksende behov for parkeringspladser blev pladsen ikke lukket af byggeri.

I den kommende tid forlader Storstrøms Kunstmuseum bygningen. Lolland-Falsters Stiftsmuseum kan gribe chancen, nu hvor der alligevel er forandringer på vej, til at give museet sine oprindelige vinduer og farver tilbage. Sammen med kommunen kan museet renovere torvet. Oplevelsen af det historiske byrum vis-a-vis Maribos nye rådhus forudsætter, at beplantningen reduceres og afstemmes med udsigtslinier over torvet.

24. Husmandssteder ved Berritsgård

Bedre boliger på landet

Naomi Hainau Pinholt

Man kan se husmandsstederne ved Berritsgård på lang afstand. De vidtstrakte marker giver et godt udsyn til husene, der ligger side om side som perler på en snor. Selvom skiftende tiders ejere har sat deres præg på husmandsstederne, er de endnu påfaldende ens.

Husmandsstederne er alle bygget i 1923. De består af et stuehus, der vender ud mod vejen, og en staldlænge. Det grundmurede stuehus er på fire fag og har tegltag, mens staldlængen er forsynet med en karakteristisk beklædning i træ, en såkaldt trempel. Stuehus og stald ligger rundt om en lille gårdsplads, et karakteristisk træk for den tids husmandsbyggerier.

Som kulturmiljø udgør husmandsstederne ved Berritsgård en fint sluttet helhed. Husene er i god stand, og de oprindelige arkitektoniske træk er stadig let genkendelige. Kulturhistorisk repræsenterer husmandskolonien desuden en vigtig periode i dansk landbrugs nyere historie.

I 1919 blev det besluttet at nedlægge len og stamhuse ved den såkaldte lensafløsning. I den forbindelse måtte godser over hele Danmark afstå store jordområder til staten, som udstykkede dem til mindre parceller. Det gjaldt også Berritsgård, der sammen med det nærliggende Oreby udgjorde baroniet Guldborgland. Ved lensafløsningen blev udstykningen tilrettelagt således, at det naturskønt beliggende Oreby Gods kunne holdes samlet. Derimod måtte Berritsgård og avlsgården Ødegård afstå en stor del af sin landbrugsjord.

Overalt i Danmark satte lensafløsningen sig spor i landskabet. Det lovmæssige krav om udstykning betød, at godsernes vidtstrakte jorder blev splittet op i mange små enheder. Den jord, som godserne beholdt, kom ofte til at ligge som øer i det nye landskab.

Ændringen i landskabets karakter er tydelig omkring Berritsgård, hvor det flade landskab giver frit udsyn til udstykningerne. Den forholdsvis store udstykning ligger langs Eremitagevej, Langbjerg og landevejen til Sakskøbing, så udstykningen danner en firkant rundt om Ødegårds jord, et træk der er med til at understrege enhedspræget i husmandskolonien.

Husmandsstederne ved Berritsgård ligger på rad og række, som perler på en snor. Alle stuehusene vender ud mod vejen, mens staldbygningerne ligger bagved. Særlige arkitektoniske karakteristika, som stuehusets afvalmede tag, understreger ensartetheden i bebyggelsen og giver stedet dets karakter af sluttet helhed.

Opmålingen af Berritsgårds jorder begyndte i 1920, og tre år senere lå udstykningsplanerne klar. I alt rådede Berritsgård over 465 hektar landbrugsjord, heraf blev 350 udlagt til parceller. Den mindste lod var godt 5 hektar, den største var godt 7 hektar. Ifølge husmandsloven var det den mængde jord en husmandsfamilie kunne leve af. I praksis viste det sig ikke at holde

Husmandskolonien ved Berritsgård. Jorden til husmandsstederne blev udstykket fra godset Berritsgård. Også avlsgården Ødegård, der hørte ind under Berritsgård, måtte afgive jord til statshusmandsbrugene. Husmandsstederne ligger ud til Langbjerg Eng og i en firkant rundt om Ødegårdens jorder, hvilket er med til at understrege enhedspræget i udstykkningen.

stik. De fleste af husmændene var nødt til at have andre indtægter ved siden af. Det kunne være arbejde i bøndernes roemarker eller forefaldende arbejde på sukkerfabrikken i Saksøbo.

Parcellerne ved Berritsgård var jordrentebrug. Det vil sige, at jorden forblev i statens eje, mod at husmanden betalte en årlig jordrente. I princippet var det et slags fæsteforhold, hvor husmanden kunne lade ejendommen gå i arv, men ikke frit sælge den. Til gengæld fik han tilbudt et statslån på favorable vilkår til at opføre bygningerne for. Tanken bag jordrentebrugene var at beskytte husmanden mod prioritetsfallitter og samtidig forhindre spekulation i konjunkturgevinst.

Det var imidlertid ikke hvem som helst, der kunne blive statshusmand. Kommende husmænd måtte ansøge Statens Jordlovsudvalg om

at komme i betragtning til en jordlod. Kandidaterne skulle opfylde visse faglige kvalifikationer og stille med en lille opsparing for at komme i betragtning til en jordlod.

Fordelingen af jordlodderne ved Berritsgård var overstået i april 1923. Byggeriet kunne begynde, og det skulle gå stærkt! Bygningerne på de nye statshusmandsbrug skulle nemlig stå færdig senest 1. oktober samme år. De fleste familier opførte et lille skur, hvor de

Husmandssted ved Berritsgaard cirka 1950. Da dette luftfoto blev taget, stod stuehuset stadig med blank mur i røde tegl. Det var et fællestræk ved tidens statshusmandshuse, at stuehus og staldlænge blev lagt rundt om et lille gårdrum. Den ret høje staldbygning, der går igen på alle ejendommene ved Berritsgård, er derimod usædvanlig. Udlængen, der løber vinkelret på stuehuset, må være en nyere tilføjelse, da alle husene blev opført med blot én staldlænge. Til højre for huset ses husmoderens stolthed, den store køkkenhave med grøntsager i lige rækker.

Husmandsstedet fra forrige side som det ser ud i dag. Bygningerne er velbevarede, og man har forstået at værne om de oprindelige arkitektoniske træk. Bygningernes mure er dog i mellemtiden blevet pudset og malet.

driften. Staten ydede godt nok lån til hus og stald, men husdyr, udsæden og maskinerne måtte husmanden selv sørge for. Derfor fik fællesskabet også en praktisk funktion. Dyre landbrugsredskaber som selvbinder og tærskværk købte flere familier ofte i fællesskab.

Fællesskabet blev formaliseret i Tårs-Vignæs Husmandsforening. Den arrangerede faglige kurser, udflugter og foredrag, og foreningen var vigtig for opbygningen af husmændenes identitet. Foreningen satte et ideal for, hvordan den gode bedrift så ud. Husmændene blev ansporet til at leve op til idealet gennem markvandring, besigtigelser og konkurrencer i for eksempel høsehold og æglægning. I 1925 anlagde foreningen en forevisningsmark og -have, hvor de nyeste teknikker kunne studeres på tæt hold.

Men foreningen hjalp ikke kun husmændene med at forbedre bedriften. Den arrangerede også udflugter til andre husmandsforeninger, og igennem landsdækkende forbindelser cementerede den et fællesskab, der rakte ud over lokalområdet. Husmændene blev del af en bevægelse.

Med tiden har meget ændret sig. Udviklingen i landbruget betyder,

boede, mens byggeriet stod på. Alle hjalp til, både koner og børn, venner og familie. Der var rift om områdets håndværkere, og det fortælles, at husmandskonerne overgik hinanden i at fremtrylle lækkerier for at holde på håndværkerne.

De nye statshusmænd ved Berritgård havde forskellig baggrund. Mange tilhørte den voksende klasse af jordløse og havde arbejdet som landarbejdere på godser og gårde. Andre havde en baggrund som industriarbejdere, håndværkssvende eller mindre næringsdrivende. Mange kom selv fra husmands- eller landarbejderfamilier.

Studerer man folketællinger, er det bemærkelsesværdigt, at de fleste familier var flyttet tre eller fire gange på under ti år. Det tyder på, at de var nødt til at rejse rundt efter arbejde. De fleste havde dog en form for tilknytning til området. Enten boede de allerede i nærheden af Berritgård, eller også var manden eller konen født på egnen. Husmændene talte dog også tilflyttere fra Fyn, Jylland og Nordsjælland. En enkelt familie havde tilsyneladende prøvet lykken i Amerika, inden den besluttede sig for at vende hjem. Blandt husmandskonerne var også et par polske kvinder, formentlig roepiger, der var kommet til Lolland som landarbejdere og siden havde giftet sig med danske mænd.

Der opstod hurtigt et særligt sammenhold husmandsfamilierne imellem. Alle skulle i bogstavelig forstand bygge deres nye tilværelse op fra grunden. De fleste satsede alt, hvad de ejede og havde på be-

at de små brug ikke længere svarer sig. I dag drives stort set ingen af husmandsstederne ved Berritsgård som landbrug. Jorden er solgt fra eller forpagtet bort. Kulturlandskabet er endnu engang i forandring og på vej tilbage til de vidtstrakte marker med én type afgrøder.

Statshusmændene ved Berritsgård kom dertil med en drøm om et bedre liv, end det deres forældre havde haft. Nogle få magtede ikke opgaven, men for langt de fleste lykkedes det at opbygge en god tilværelse, og en del lod bruget gå i arv til næste generation.

I dag ligger der cykler og legetøj i mange indkørsler. Nye familier flytter ind og sætter deres præg på stedet. De har andre forudsætninger for at etablere sig, end statshusmændene havde dengang i 1923; ligesom husmændene kommer de også med et ønske om at få foden under eget bord. På den måde er husene ved Berritsgård stadig udgangspunkt for drømme.

Kulturmiljøet

Husmandsstederne har karakteristiske stuehuse med afvalmede tage, høje staldbygninger bagtil med trempler af træ og små gårdspladser.

Tag og trempel. Det er ikke alle stuehusene ved Berritsgård, der har afvalmet tag. En del har saddeltag, der afsluttes med en murkrone. På billedet ser man tydeligt staldbygningens trempel, som er den træbeklædning, der går fra den øverste del af facaden og op til taget. Såfremt området skal beholde sit enhedspræg og særlige udtryk, er det vigtigt, at man holder sig sådanne karakteristika for øje. Men også detaljer som vinduer er vigtige for bygningens helhedsindtryk. Således påvirker valget af termoruder i stedet for de oprindelige vinduesrammer bygningens fremtoning.

Husene er inspireret af stilarten bedre byggeskik. Selv om nogle facader er pudsede, og enkelte kviste er kommet til, er husenes oprindelige fællestræk i høj grad bevaret. Ejendommene er typisk gået i arv, og det kan være en grund til, at flere af husmandsstederne har bevaret det oprindelige ydre.

Men nye ejere, som ønsker mere plads, truer det upåagtede kulturmiljøes fælles bygningsmæssige ydre. Ingen kan have ondt af det, men det er ærgerligt for et ret enestående kulturmiljø, hvis ombygningerne sker uden hensyn til husmandsstedernes særpræg. Bebyggelsens vigtige fællestræk kan fremhæves ved at udpege husmandskolonien ved Berritsgaard til kulturmiljø og blandt andet derved understøtte, at husmændenes historie bevares i kulturlandskabet.

Digitalt atlas over kulturmiljøer

Af lektor Per Grau Møller, Syddansk Universitet

Når man vil beskæftige sig med kulturmiljøer, må man vende sig mod en historisk dimension i landskabet. Man må se på landskabet som et kulturlandskab skabt og påvirket af mennesker gennem tiden. Landskabet er fuldt af levn heraf fra forskellige tider, og graver man lidt dybere ned under overfladen, kan man ved arkæologiske midler afdække en række andre, ellers usynlige spor. Men hvordan kan man få system i denne mangfoldighed af gamle spor, som fylder landskabet? Umiddelbart har man Det Kulturhistoriske Centralregister (DKC)¹, som viser, hvor museerne gennem de sidste 100 år har registreret arkæologiske fund i landskabet, især fra forhistorisk tid, men også enkelte fra historisk tid, det vil sige tiden efter år 1000 e.Kr. Fundene er registreret som punkter, og umiddelbart skaber de ikke noget sammenhængende billede, og slet ikke fra historisk tid.

Vi har dernæst forskellige topografiske værker, der fortæller om lokaliteterne. Det er for eksempel værket J. P. Trap "Danmark", der siden 1858 er kommet i 5 udgaver, og på sognebasis fortæller om væsentlige, samtidige elementer i sognene, men også rummer en del historiske oplysninger. Umiddelbart får vi ikke elementerne knyttet til landskabet, da de ledsagende kort i værket slet ikke er præcise nok.

Det næste er så umiddelbart at gå til kort, særligt topografiske kort som målebordsblade i 1:20.000, der afløstes af 4 cm-kort fra 1950'erne. Det er flotte detaljerede kortværker, som giver et stort antal rumlige informationer. Men der er ingen historisk dybde heri, da kortene kun giver oplysninger om samtiden; samtidig er der ingen struktur på oplysningerne, bortset fra et konsekvent udvalg af elementer og dertil hørende signaturer.

Ligeledes kan der findes mange usystematiske informationer i lokalhistorisk litteratur og i optegnelser på arkiver og museer. Kendetegnende for dem er som regel, at de ikke har indbygget rumlighed og slet ikke er tilpasset kulturmiljøbegrebet. Hvad gør man så for at fylde ordentligt indhold i kulturmiljøbegrebet?

Det var i denne situation, at Syddansk Universitet i efteråret 2002 formulerede et udviklingsprojekt "Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i

Danmark", som Statens Humanistiske Forskningsråd valgte at støtte.

Det viste sig, at Vejle Amt var i færd med at udvikle en digital brugerflade til kulturmiljøregistrering på internettet, men måske ikke satte så meget på udviklingen af det faglige indhold. Løsningen blev en samarbejdsaftale, hvor Syddansk Universitet udviklede projektet i Vendsyssel, som var universitetets forsøgsområde, og samtidig påbegyndte kulturmiljøregistrering i Vejle Amt. Fælles var den udviklede metode og en internetside, som blev udviklet i samarbejde med amtet og huset af denne organisation. Det resultat, der kom ud af samarbejdet, skal der her kort fortælles om.

Kulturmiljøer og elementer

I første række var det et spørgsmål om at tage udgangspunkt i det analytiske begreb, kulturlandskabet, og gøre det til et strategisk redskab. Et kulturmiljø er officielt defineret som: "et geografisk afgrænset område, der ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling". Vi forsøgte at arbejde videre med definitionen, som der kunne stilles følgende krav til for at være operationel:

Figur 1. Oversigt over hovedkategorier og typer af kulturmiljøer.

- Et kulturmiljø skal være noget, som fysisk kan afgrænses i landskabet. Det vil sige noget, som har sat sig spor og stadig kan erkendes som sådan i dagens landskab. For at nå til dette er kort et glimrende arbejdsredskab, specielt topografiske kort, da de netop gengiver noget synligt i landskabet. Målforholdet betinger detaljeringsgraden.
- Et kulturmiljø skal bestå af noget, der har fungeret samtidigt, og de strukturelle rammer, hvorunder det er opstået, skal være ensartede. Det kan være en landsby med dens bygninger og ressourcer i ejerlavet, der fungerer under et dyrkningsfællesskab. Dette synspunkt betyder, at et kulturmiljø ikke kan indeholde elementer fra vidt forskellige perioder. Der skal have været en fælles funktionalitet, og det er ikke nok, at de ligger samme sted. På den anden side betyder det også, at man må operere med kulturmiljøer, som har afløst hinanden rent funktionelt og som geografisk overlapper hinanden.
- Et kulturmiljø skal have en vis størrelse for at kunne blive opfanget som sådan og afsætte sig en vis rumlighed.

Hovedkategori	Kulturmiljøtype
Agrare miljøer før 1800	Landsby* Hovedgård* Enestegård* Fællesareal*
Agrare miljøer efter 1800	Dambrug Gartneri/planteskole Husmandskoloni Koloniseret land Samling af gårde/huse Proprietærgård / større gård
Fritidsmiljøer	Campingplads/feriekoloni Forlystelsespark Kolonihavebebyggelse Sommerhusbebyggelse Sportsanlæg (herunder f.eks. stadion, golfbane osv.)
Industri- og råstofmiljøer	Fabrik Produktionsanlæg fra andelstiden Råstofmiljø
Infrastruktur	Hærvej* Kongevej* Chaussé* Landevej Jernbane Flyveplads Forsyningsanlæg Rensningsanlæg
Institutionelle/socialt miljøer #	Uddannelsesinstitutioner Fængsel Hospital Sociale institutioner
Kystmiljøer	Fiskerleje* Færgested Havn Ladeplads Skipperby
Militære miljøer	Bastion Befæstningsanlæg 2. verdenskrigs anlæg
Mølle miljøer	Møller* Vandkraftværk
Religiøse miljøer #	Kirkeomgivelse Kloster Andet religiøst miljø
Urbane miljøer	Forstad Købstad* Mindre rural by Parcelhuskvarter Rural by/stationsby Villabebyggelse

* Kulturmiljøer med hovedaktivitet før 1800.

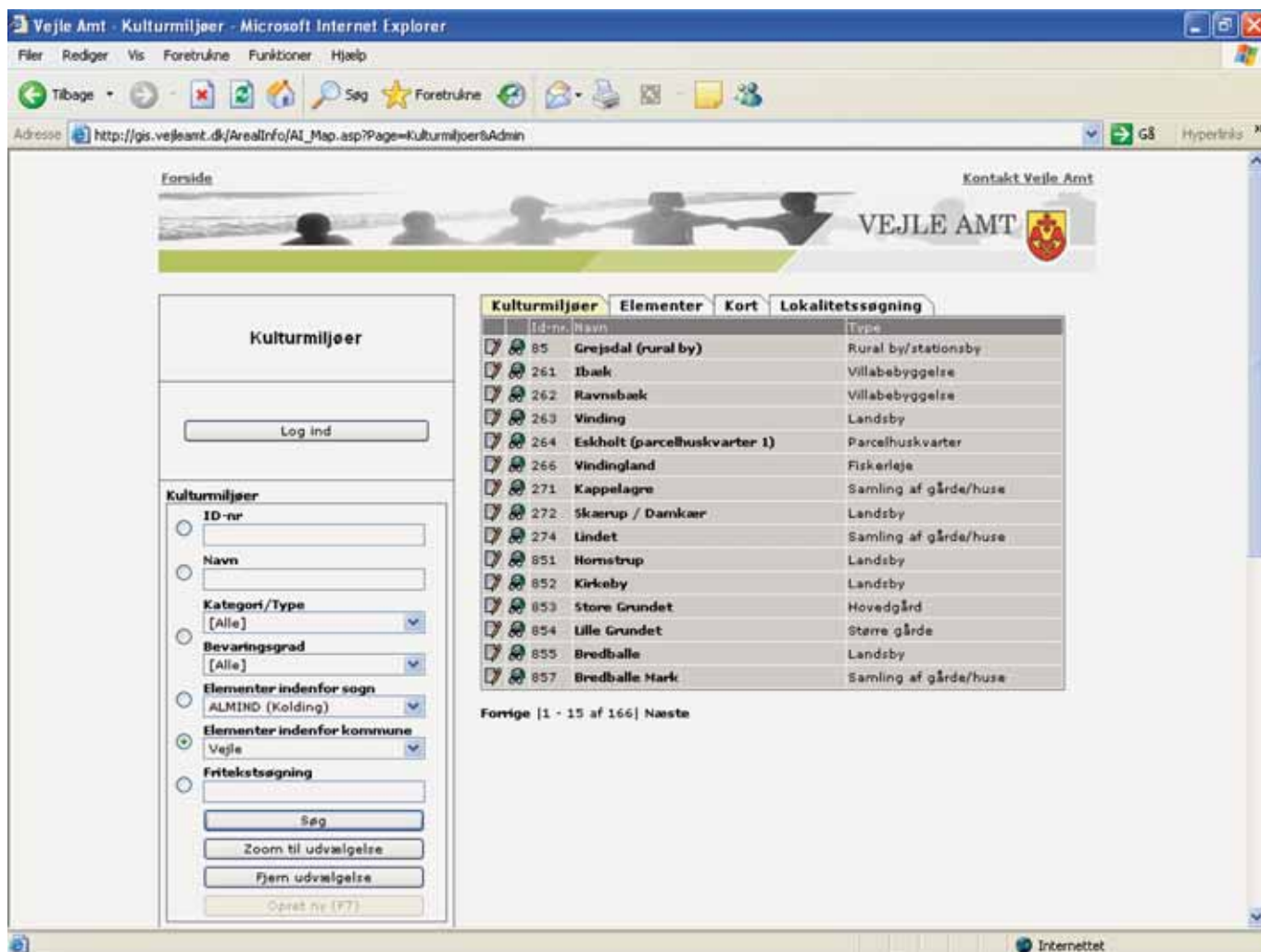
Figur 2. Liste over elementer – udsnit – alfabetisk ordnet. Listen omfatter over 200 forskellige typer og skal på den ene side være så rummelig, at den favner alle elementer, på den anden side være så detaljeret, at det giver mening typologisk – det giver ingen mening, at hvert specielle element har sin egen elementtype.

Kulturmiljøer opfattes i denne analytiske forstand som alle de aktiviteter i landskabet, som har afsat sig spor, der kan leve op til den tidligere nævnte uddybede kulturmiljødefinition. Det betyder meget vide rammer for aktiviteter, og et sogn, som er en velegnet registreringsenhed, kan rumme mellem 5 og 50 forskellige kulturmiljøer.

Hvad angår det kronologiske, er grænsen sat ved begyndelsen af historisk tid cirka år 1000 e.Kr. Det skyldes dels, at DKC har registreret alle kendte elementer fra forhistorisk tid. Men det skyldes også, at der næppe vil være mange synlige helheder bevaret fra forhistorisk tid. En gravhøj vil være synlig, men den tilhørende bebyggelse vil ikke være synlig, ja næppe kendt.

I stedet er i mellemtiden udarbejdet begrebet kulturarvsarealer³, som vil kunne dække arkæologisk interessante flader. Hvad afgrænsningen opadtil angår, er der principielt ingen grænse; nye anlæg, der har en størrelse og et indhold, som lever op til definitionen, bliver registreret. Det gælder for eksempel parcelhuskvarterer, som bliver registreret med deres største udstrækning helt op mod nutiden, så vidt det ud fra kort og luftfotos kan erkendes. For kulturmiljøer anlagt ef-

I første række blev der opstillet en række kulturmiljøtyper fordelt på hovedtyper og undertyper med udgangspunkt i den liste, der var blevet udarbejdet under "Kulturhistorien i planlægningen"². Listen er blevet afprøvet og udvidet undervejs i forløbet, og det foreløbige slutresultat ses i figur 1. Fremgangsmåden har vist sig at have sin berettigelse, da der inden for nogle emner ikke er forsket ret meget endnu, for eksempel typer inden for den agrare bebyggelse efter 1800, hvorfor der her måtte udarbejdes en række nye typer, samlinger af gårde og huse, husmandskolonier (nye er specielt dem fra udskiftningen), for at kunne fange alle de kulturmiljøer, som den systematiske gennemgang viste.

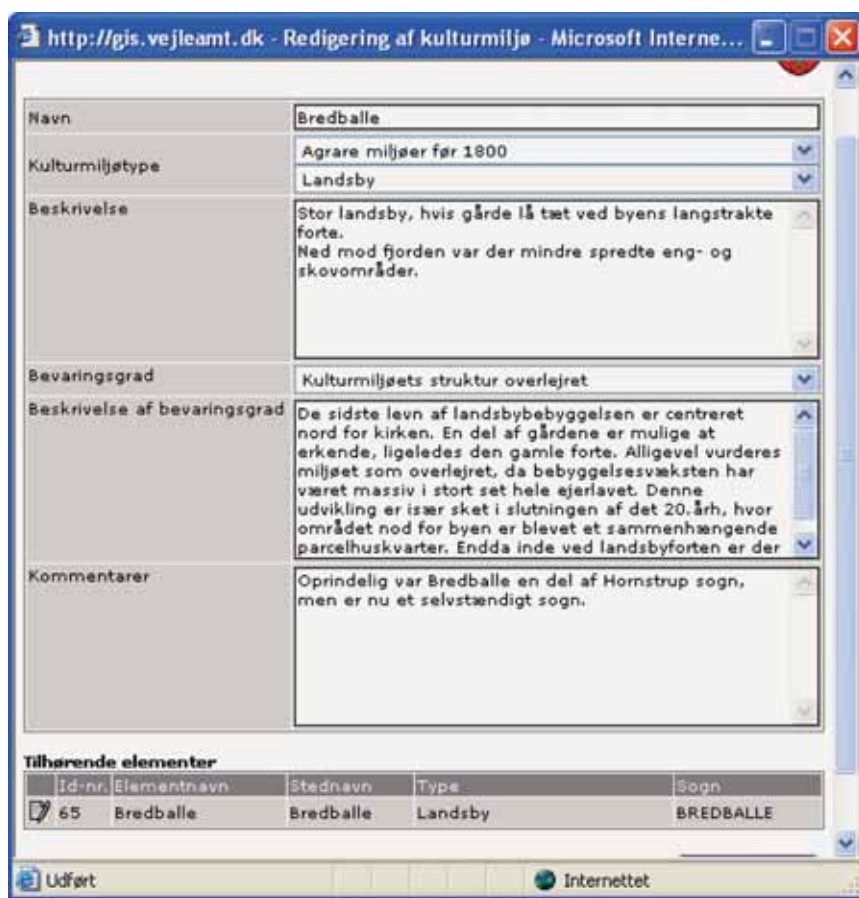
Figur 3. Eksempel på en visning af kulturmiljøside med fokus på databasen. Her vises et udpluk af listen over kulturmiljøer i Vejle Kommune, hvor der i alt er registreret 166. Ved at klikke på søgekriterierne på "skriveblokken" i venstre side kan man se beskrivelsen og vurderingen af kulturmiljøet (se figur 4).

ter 1970 gælder dog den særlige regel i registreringen, som omtales nedenfor.

Men for at fange disse kulturmiljøer stod det hurtigt klart, at det var nødvendigt at gå vejen over elementer. Elementer er menneskeskabte enkelt-anlæg, som sætter sig spor i landskabet. I registreringen opfattes de kun som punkter, også i GIS-sammenhæng⁴. En registrering af elementer er bygget op som en gennemgang af topografiske værker (Trap-udgaverne) kombineret med forskellige andre kilder, der syste-

matisk gennemgår hele regioner som for eksempel Dansk Skolestat. Endelig bruges også kort ikke bare til at relatere de fundne oplysninger, men også som en selvstændig kilde, hvorfra der oprettes elementer.

Sådanne elementer kan blive til kulturmiljøer i sig selv, for eksempel en landsby, eller danne et kulturmiljø sammen med andre elementer, for eksempel institutioner og virksomheder i en rural by⁵. De kan også vurderes ikke at være store nok til at indgå i et kulturmiljø alene eller sammen med andre, fordi disse ikke ligger tæt nok på. En vindmølle, der ligger for sig selv, er et eksempel på et element,

Figur 4. Kulturmiljøregistreringen for landsbyen Bredballe, hvis historie i korte træk er beskrevet, og hvis kulturmiljø er vurderet som overlejret af nyere bebyggelse. Nærmere oplysninger om landsbyen kan fås ved at klikke på "skriveblokken" i venstre side af det tilknyttede element. (se figur 5)

der for eksempel mange elementer i en rural by, hvor kortgrundlaget ikke er detaljeret nok til at vise forskellige institutioners, virksomheders og butikkers beliggenhed, men hvor man senere med bedre materiale og lokalkendskab kan placere dem. Det kunne være en opgave for lokale museer eller lokalhistoriske arkiver.

Ved at anlægge den meget brede analytiske tilgang og fange alle kulturmiljøer, som kan erkendes via tilgængeligt materiale, og som har afsat sig spor i landskabet, gøres det synligt, at landskabet er formet af og påvirket af mennesker. Og vi får angivet hvilken type aktivitet, der har været dominerende her i kulturmiljøforstand. Dette er især af betydning alle de steder, hvor nyere aktiviteter har udvisket eller forandret de spor, der har været. Så selv om det de fleste steder ikke i en senere fase resulterer i udpegede kulturmiljøer, har man med denne metode mulighed for at få et overblik over kulturhistorien i landskabet lokalt.

som ikke bliver til et kulturmiljø, men som kan blive det sammen med en vandmølle, som også i sig selv er nok til et kulturmiljø.

Som elementer får vi fanget mange aktiviteter, som gennem tiden har afsat sig spor i landskabet, men som måske ikke er store nok til at være kulturmiljøer. Alligevel bliver de gjort synlige og i databaseformen tilgængelige for en systematisk søgning.

Det kan være et problem, at man ikke umiddelbart via tilgængelige kort kan se, hvor i sognet de måtte ligge, men vurderes det, at de er af betydning for et kulturmiljø, kan de knyttes til dette. Det gæl-

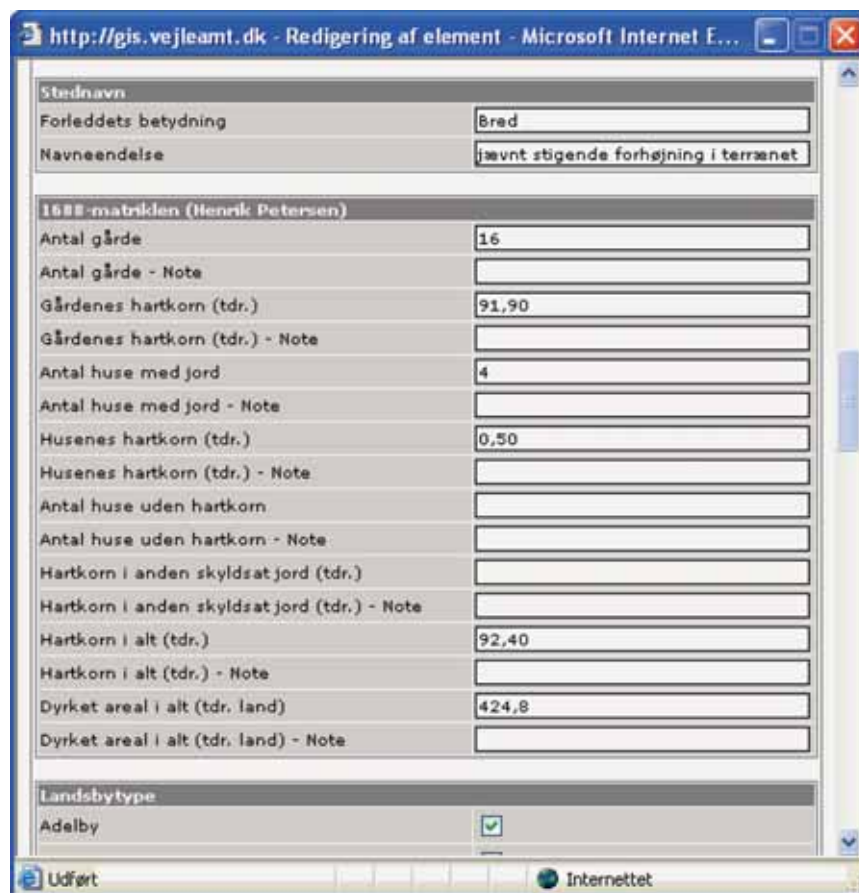
I registreringen er også indbygget en grov bevaringsklassifikation. Det består i en kartografisk vurdering af i hvilken grad strukturerne i det pågældende kulturmiljø er bevaret i dag. Der må tages udgangspunkt i både helheden og de elementer, som har været konstituerende i kulturmiljøet gennem tiden, og hvis maksimale udstrækning skal vurderes.

Det er klart, at man her bliver afhængig af kildematerialet, da der ikke eksisterer detaljerede kort ældre end omkring år 1800 for de kulturmiljøer, der har fungeret før år 1800. Her må vurderingen selvfølgelig bygge på det generelle forbehold, at man ikke kan vurdere, om landsbyen har set anderledes ud i middelalderen, selv om den rækker tilbage dertil. Vurderingen vil være en sammenligning mellem situationen omkring år 1800 og i dag.

Klassifikationen af strukturen sker i fire klasser:

- velbevaret
- delvis bevaret
- overlejret
- forsvundet/opløst.

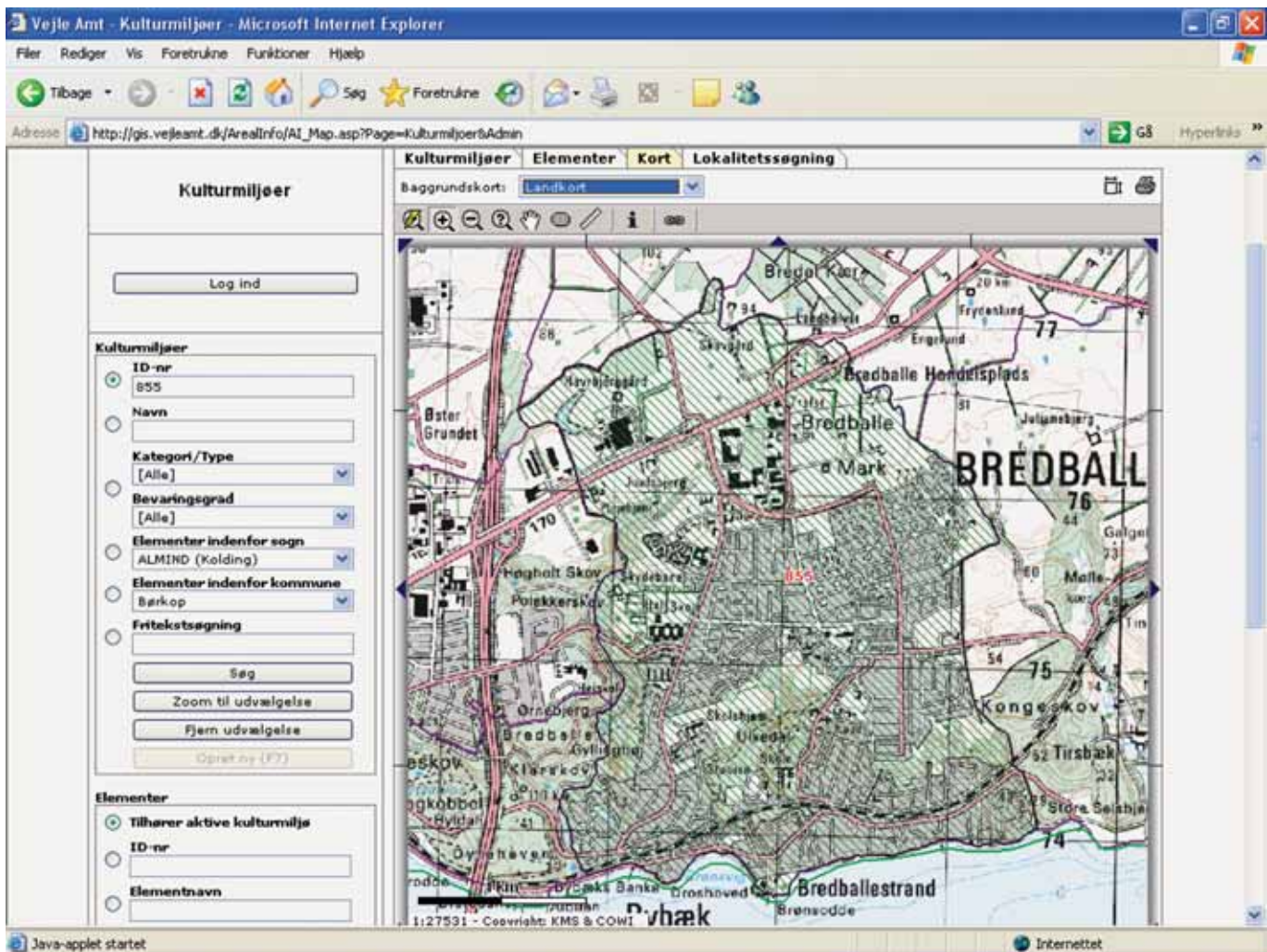
Forskellen mellem de to sidste klasser er den, at et overlejret kultur-

Figur 5. Et udsnit af elementregistreringen for landsbyen Bredballe. Her vises oplysninger om stedsnavnet og data fra 1688-matriklen.

miljø i betydelig grad har fået et nyere kulturmiljø anlagt ned over sig, som har udraderet eller sløret præget fra det tidligere kulturmiljø. Et forsvundet og opløst kulturmiljø udviser ingen særlige træk af de elementer, som karakteriserede det før. Enten fordi alle elementer er forsvundet, eller fordi der ingen synlige kendetegn er tilbage. Der kan ligge en enkelt bygning eller to tilbage fra en landsby, men vejnettet er helt forandret og andre nyere bygninger er kommet til i ejerlavet, således at landsbyindtrykket helt er sløret.

Som nævnt er der en undtagelse for miljøerne, der er opstået efter 1970. De er måske ikke færdigudviklet, hvem ved, og i hvert fald er de højst sandsynligt alle velbevarede rent strukturmæssigt. Derfor giver det ikke den store mening at klassificere dem bevaringsmæssigt. Og på den anden side kan man næppe tale om trusler mod bevaringsgrader for sådanne kulturmiljøer, det er endnu for tidligt.

Figur 6. Her ses kortsiden med landsbyen Bredballe, hvor overløjringen tydeligt ses på det moderne kort.

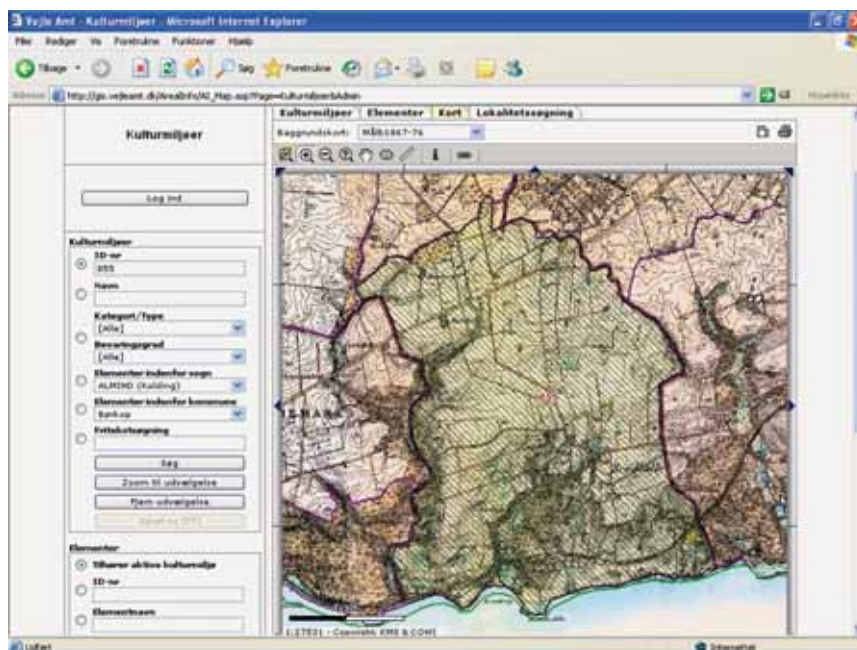
Fra registrering til udpegning

Det resultat, der nu foreligger, kan betragtes som første skridt i en forvaltning af det historiske kulturlandskab, nemlig en systematisk søgning efter kulturmiljøer og klassificering af deres bevaringsinteresser.

Det næste skridt må være at undersøge de kulturmiljøer, som er blevet klassificeret som strukturelt set velbevarede. Her må skrivebordet forlades, og man må drage i felten med resultaterne fra første fase under armen eller på den bærbare computer. Målet er at se, hvordan helheden i kulturmiljøet ser ud. Hvordan er bevaringsstanden reelt? - En ruin vil tegne sig stort set på samme måde på kort som en velbevaret bygning. Hvordan er bygningsmassen? - Er der bindingsværk tilbage? Hvordan tager helheden i kulturmiljøet sig ud? - Kan det umiddelbart formidles videre, og er det en god fortælling?

Disse iagttagelser betyder uvægerligt, at udvalget af kulturmiljøer frem mod den endelige udpegning i en regionplan reduceres og præciseres. De endeligt udpegede kulturmiljøer beskrives nøjere, hvad deres præcise indhold og historie angår. Herunder udvides og præciseres elementerne, der hører til kulturmiljøet. Det første udvalg var baseret på selektive kilder, møntet på i

Figur 7. Bredballe vist på baggrund af målebordsblad 1886.

første omgang at fange kulturmiljøer. Men i denne fase vil der være behov for en mere præcis og målrettet beskrivelse.

Syddansk Universitets kulturmiljøregistrering har dækket den midterste del af Vendsyssel. Det drejer sig om de gamle herreder Børghlum og Dronninglund samt nogle områder nord herfor og Læsø. Desuden er den første fase for hele Vejle Amt færdig, mens anden fase er blevet gennemført af amtet i lyntempo med henblik på at kunne nå med i amtets forslag til "Regionplan 2005". Det er lykkedes, således at kulturmiljøer i Vejle Amt som det eneste sted i landet er udpeget på grundlag af det nye brede kulturmiljøgrundlag. Endvidere er den tilsvarende første fase af kulturmiljøregistrering af Fyns Amt godt i gang, og den skal være færdig i løbet af 2005. Som forarbejde til et muligt nationalparkprojekt omkring Skjern Å er der også lavet en registrering for otte sogne langs åen for Ringkøbing Amt. Tiden må vise, om vi skal færdiggøre registreringen for hele amtet i 2006.

Når amterne selv i deres sidste levetid engagerer sig i kulturmiljøregistrering, skyldes det ønsket om at give noget brugbart videre til arvtagerne på feltet. Det er at præ-

cisere hvilke historiske lag og hvilke kulturmiljøer landskabet består af, og som på baggrund af en internetbaseret databasemodel vurderes som så brugbart, at man ønsker at bruge ressourcer herpå.

Fodnoter

- 1 En landsdækkende database på web-adressen www.dkconline.dk
- 2 Omtalt i kapitlet "Rundt om 24 kulturmiljøer".
- 3 Omtalt i kapitlet "Rundt om 24 kulturmiljøer".
- 4 Geografisk Informations System - elektronisk kortlægning, som blandt andet anvendes af offentlige myndigheder.
- 5 En rural by defineres som en bebyggelseskoncentration, der i perioden cirka 1860-1960 opstod og udviklede sig i landdistrikterne - typisk ved en hovedfærdselsåre - hvor handel, transport, industri og institutioner alene eller tilsammen gav byen et særpræg, som adskilte den fra de omgivende landdistrikter, mens langt hovedparten af befolkningen var beskæftiget ved andet end primære erhverv. Som det fremgår, er det ikke et krav, at der også er en station i bebyggelsen, hvorfor "rural by" - altså en by på landet - er vurderet at være mere dækkende end den gængse betegnelse "stationsby" (af hensyn til genkendeligheden har vi dog valgt at nævne dem begge: "stationsby/rural by").

Krediteringer

Følgende har venligst bidraget med illustrationsmateriale til bogen:

Anni Merete Christiansen, 30

Arne Kvorning, 38 *nederst*

Byplantegnestuen, 32, 34

Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedafdelingen, 85 *øverst*, 109

Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 98 *nederst*

Digteren Emil Aarestrups Hus i Nysted, 79 *nederst*

DSB Kommunikation, 69 *øverst*

Erik Møller Nielsen, 10, 16, 19, 21, 23 *nederst*, 33, 38 *øverst*,
39, 48, 49 *nederst*, 51, 54, 56, 57, 58 *øverst*, 59, 60, 63 *nederst*,
65, 66, 67, 78 *øverst*, 81, 82, 83, 87, 89, 92, 102 *øverst*,
106 *øverst*, 108

Finn Brasen, 40

Finn Frandsen, 100

Folketinget, Christiansborg, 74 *øverst*

Handels- og Søfartsmuseet, 61

Henrik Ranch, 101

Henrik Schilling, 18

Illustreret Tidende, 43, 86

Jens Christian Lauritzen, 104

Jens Olsen, 20, 22, 23 *øverst*, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 41, 42, 53, 55

Fhv. Orlogskaptajn Jon Jonsen, 37

Jørgen Truels Jensen, 77

Jørgen Jørgensen, 72, 75 *øverst*

Keld Schilling, 14, 78 *nederst*

Kirker i Danmark, 96

Klaus Bek Nielsen, 88, 90

Kulturcenter Fuglsang, 74 *nederst*

Lokalhistorisk Arkiv Nakskov, 93, 94 *øverst*, 95

Lokalhistorisk Arkiv Rødby, 84, 85 *nederst*

Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 12, 80, 82 *øverst*, 91, 94 *nederst*,
97 *øverst*, 105 *nederst*, 106 *nederst*

Medicinsk Museion, 49 *øverst*

Museet på Oringe, Billedsamlingen, 50 *øverst*

Møns Museum, 58 *nederst*

Naomi Hainau Pinholt, 31, 44, 69 *nederst*, 70, 71, 75 *nederst*,
97 *nederst*, 98 *øverst*, 99, 103, 107, 108, 110, 111

Nørre Alslev Kommune, 62

Ole Malling, 64

Peter Bering, 45, 46, 47

Skelby-Gedesby-Gedser Lokalhistoriske Arkiv, 68

Stevns Kommune, 36

Storstrøms Amt, 8, 9, 11, 13, 15, 52, 53, 55, 63 *øverst*, 105

Storstrøms Kammerensemble, 73

Suså Kommune, 17

Søren Gjødvad, 76, 79 *øverst*

Østsjælland Museum, 35

Kulturmiljøer er håndgribelige spor i landskabet efter menneskers aktiviteter. De består af huse, fabrikker, kvarterer, landsbyer, havne samt andet, der fortæller om samfundets udvikling og en hel egnens identitet og kulturhistorie. Bogens 24 bevaringsværdige kulturmiljøer er udvalgt, så de tilsammen viser spændvidden i kulturmiljøbegrebet og pिरrer det historiske syn på landskabet. Der er 24 historier, én for hver af de nuværende kommuner i Storstrøms Amt. Bogen henvender sig til den nysgerrige borger samt de beslutningstagere og embedsmænd, der arbejder med kulturmiljøer. Bogen lægger vægt på kulturmiljøernes historiske fortælleværdi, så den kan også bruges i undervisning, som inspiration for turistvirksomheder eller som guide på en tur ud i det blå.

Storstrøms Amt
Parkvej 37
4800 Nykøbing F.
Tlf. 54 84 48 00
Fax: 54 84 44 09
e-post: stoa@stam.dk
www.stam.dk